This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·

2681

ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԶԲՕՍԱԼԻ

ՏԵՏՐԱԿՆԵՐ

ԺԹ.

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ

ԵՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱՅ

ՈՒՆԵՑԱԾ

ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵԱՑ

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԷՆՆԱ

ՊԱՀՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

1851 ամ.

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

2681

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ

ԵՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱՅ

ՈՒՆԵՑԱԾ

ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵԱՑ

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՏՊԱՐԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

1851 ԹՎ.

Ciu.l
TREN
72
BIER

ՄԵԾ՛Ն ՆԵՐՍԷՍ

ԵՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱՅ

ՈՒՆԵՑԱԾ

ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ մէջ շատ անգամ առջեւնիս ան-ձինք կ'ելլեն, որոնց անուան հետ անանկ քաղցր յիշատակներ եւ այնչափ մեծարգոյ գաղափարներ անքակ միացեալ են, որ կարծես թէ հետերնին ի բնէ կապուած է Նաեւ ուրիշներուն սրտին մէջ սէր եւ մեծարանք շարժելու յատկութիւն մը, այնպէս որ մարդ անոնց անունը լսելուն պէս՝ վրանին մեծ յարգութիւն ու բերում կը զգայ: Մեր ազգային պատմութեան մէջ ալ սանկ անձինք շատ կը գտնուին. բայց չենք սխալիր՝ թէ որ անոնց առաջին կարգիններուն մէջ դասենք զՄեծն Ներսէս, զորն որ իրաւամբ կրնանք Արշակունեաց ցեղին երեւելի պարծանքներէն եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ չքնաղ զարդերէն մէկը համարիլ, եւ որուն համար արդէն իր վարուց հին ու ժամանակակից մանաւանդ թէ կենակից պատմիչը կը համարձակի ըսել որ “Իրեն նման երբեք ուրիշ մէկն եղած չէ Հայաստան երկրին մէջ,, [1]:

1 Բուզանդ, Դ. Դպր. Դ. Գլ. 79:

Ա՛ս պատճառաւ պատշաճ սեպեցինք նոյն նշանաւոր ու սուրբ Հայրապետին վարքը հրատարակել, յուսալով որ կրկին նկատմամբ հաճելի կ՚ըլլայ ազգայնոց։ Մէկ մը՝ վասն զի ասոր մէջ կը տեսնեն աս հոյակապ Անձին վեհ ձիրքերն, սքանչելի առաքինութիւններն ու գործած երեւելի գործքերը, որոնք գուցէ շատերուն անծանօթ ըլլան։ Մէկ մ՚ալ՝ որ կը գտնեն իր ժամանակին (35—40 տարւան, այս ինքն՝ 350—390) Հայոց պատմութեան գլխաւոր դէպքերը․ որովհետեւ Մեծն Ներսէս իր աստիճանաւն ու գործածներովը գրեթէ բոլոր կենացը մէջ Հայաստանի բախտին վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրած ըլլալով, իր վարուց հետ մէկտեղ հարկաւ կապուած պէտք է որ ըլլան մեր ազգային պատմութեան նոյն ժամանակուան դէպքերը։ Ասոր համար ալ է որ գրուածներնուս անունը դրինք Մեծն Ներսէս եւ Հայաստանի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը։

Ալ յուսանք որ աս գրուածքիս մէջ երեւցած անզուգական լաւութիւնները չէ թէ միայն զարմացողներ՝ հապա նաեւ հետեւողներ ալ կը գտնեն, եւ իւրաքանչիւր ոք իր վիճակին ու աստիճանին համեմատ՝ կը ջանայ գոնէ հեռուանց նմանիլ ան սքանչելի առաքինութեանց եւ զգուշութեամբ փախչիլ ան մոլութիւններէն, որոնց երկուքին ալ հետեւութիւնները յայտնի կերպով կը տեսնուին աս պատմութեան մէջ։

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ ՄԻՆՉԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԸՆՏՐՈՒԻԼԸ

—

Ս. Յուսիկ ու իր երկու որդիքը։ — Երանելի Հայրապետը կը դի-մադրէ։ — Մեծին Ներսէսի ծնունդը։ — Կեսարիա համար կր-թուելու կը խաւրուի։ — Ս. Յուսիկ կը նահատակուի։ — Ներսէս Կոստանդնուպոլիս կ'երթայ եւ արքունիք կը մտնէ։ — Հայաստան կը դառնայ։ — Իր երեւելի առաքինութիւններն ու օգտակար ծերերը։

—

ՍՈՒՐԲ Ներսէս Մեծ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին թոռան թոռն էր։ — Ս. Յուսիկ Հայրապետը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին թոռն ու Ս. Վրթանիսին որդին, երկու երկուորեակ որդիք ունեցեր էր, որոնց անուանքն էին Պապ եւ Աթանագինէս։ Ասոնք՝ իրենց ընտանեաց իբրեւ ընտաբոյս եղող առաքինութեանց հետեւելով՝ հօրերնուն մխիթարանք եւ տուներնուն պարծանք ըլլալու տեղ՝ ան ժամանակուան մարդկան ապականեալ բարուց ետեւէն երթալով, իրենց չար ընթացքովը՝ մեծ ցաւ կը պատճառէին Ս. Հայրապետին, որն որ զիրենք շատ անգամ խրատելէն, յորդորելէն, յանդիմանելէն ետեւ՝ տեսնելով որ ամենայն ինչ անօգուտ է, անոնք իրենց անօրէնութեան ճամբէն ետ դառնալիք չունին, անհնարին խոր տրտմութեան մէջ ինկաւ, եւ միշտ աղօթքով Աստուծոյ կը դիմէր, եւ իր վշտացը սփոփանք ու մխիթարութիւն կը խնդրէր։ Նոյն մխիթարութիւնը շատ չուշացաւ։

Նոյն վրայ Բուզանդ եւ Մեսրոպ Երէց հետեւեալ կերպով կը խօսին։ Երբ որ, կ'ըսեն, Ս. Յուսիկ իր զաւկըներուն անպիտան ու անուղղայ ըլլալուն վրայ կը տրտմէր եւ հոգալով աղօթք կ'ընէր, գիշեր մը իրեն հրեշտակ մ'երեւցաւ եւ ըսաւ. Որ-

դուոցդ վրայ շատ մի տրտմիր. անոնցմէ զաւակ մը պիտի ծնանի՝ որուն որ գիտութեան լուսաւորութիւնը պիտի տարածէ եւ Հայաստան աշխարհին՝ հոգեւոր իմաստութեան աղբիւր պիտ'որ ըլլայ։ Ինք եւ իր որդիքը եկեղեցւոյ շինութեան ու հաստատութեան պատճառ պիտ'որ ըլլան, եւ շատ մոլորեալք իրենց ձեռօքն առ Աստուած պիտի դառնան։ Եկեղեցւոյ սիւնք պիտ'որ ըլլան, Քրիստոսի պաշտօնեայք եւ Հոգւոյն սրբոյ արքանեակք։ Եկեղեցւոյ դրախտին մէջ իրենց ձեռօքը շատ պտղաբեր ու օգտակար տնկեր պիտի անկուին եւ Աստուծմէ օրհնուին [1]։

Ասով մեծապէս մխիթարեցաւ ու քաջալերեցաւ Ս. Յուսիկ. եւ թէպէտ իր որդւոցն անօրէնութիւններուն օրէ օր սաստկանալը տեսնելով՝ մարդկօրէն մտածմամբ իրեն անհնար կ'երեւար որ անոնց մէկէն այնպիսի որդի մը ծնանի, ի վերայ այսր ամենայնի՝ ինչպէս որ երբեմն Աբրահամ հաստատուն անկեղծութեամբ կը սպասէր որ Աստուած խոստումը կը կատարէ՝ իր ամուլ ամուսնոյն զաւակ տալով, նոյնպէս ինքն ալ հաստատութեամբ կը յուսար որ իր չար ու անօրէն որդիներէն ան օրհնեալ շառաւիղն յառաջ գայ։ Մտածելով միանգամայն թէ Աստուած՝ որ իր անքննին խորհուրդներովն Անակայ ապիրատպանին որդին Հայաստանեայց Լուսաւորիչ եւ առաքեալ ըրաւ, կրնայ նաեւ իր անուղղայ զաւկըներէն անոր արժանաւոր յաջորդ տալ։

Պապ եւ Աթանագինէս աշխարհք մտնելով, Տիրան թագաւորին Վարազդուխտ ու Բամբիշն քոյրերն առած էին։ Պապ զաւակ չունեցաւ, ուստի եւ Աթանագինէս եղաւ ան մթութեան ու խաւարին անդունդը՝ որմէ Աստուած Հայոց աշխարհքին լուսաւոր արեւ մը հանեց, ան անարժան գործիքը՝ զորն

[1] Բուզանդ. Գ. Դպր. Ե. Գլ. 12։ Մեսրոպ Երէց. Գլ. Ա. 3. 4։

որ Ամենակալը ձեռք տուաւ շնորհելու համար մեզի զՄեծն Ներսէս։ Տեառն Յուսիկ աս իր աղօթքից ու արտասուաց պտուղը, եւ կարծես թէ անոր շնորհալից ու գեղեցիկ երեսաց վրայ մարգարէական հոգւով մը նկատելով որ երբեմն ինչ բարձրութեան ու կատարելութեան պիտի հասնի, մխիթարեցաւ, զուարթացաւ եւ օրհնեց զԱստուած։

Այն ժամանակէն սկսաւ աս խնամոտ հայրն իր թոռան փափուկ սրտին մէջ առաքինութեան սերմանքը տնկելու ջանալ, եւ մեծապէս կը զգուշանար որ չըլլայ թէ իր հօրն ու ազգականաց անարժան վարքն անոր վրայ ալ ազդեցութիւն մ'ընէ։ Աս պատճառաւ երբ որ Ներսէս քիչ մը մեծցաւ, թէ ծնողացը քովէն բոլորովին հեռացընելու եւ թէ անոր հիմնովին աղէկ կրթութիւն տալու համար՝ առաւ Կեսարիա խաւրեց։ Այսպէսով ինչպէս որ նոյն քաղաքն երբեմն անոր նախահաւն իր պարիսպներուն մէջ ընդունելով՝ զինքը հալածողներուն սրէն ազատեց եւ Հայաստանեայց առաջին Լուսաւորիչ պատրաստեց, այսպէս ալ հիմա մոլութեանց ճանկէն փախչող պատանւոյն ապաստանարան եղաւ եւ Գրիգորի աթոռոյն աթոռակալ յարդարեց։

Բայց ափսոս որ Յուսիկ աս իր այնչափ հոգւով եւ փութով մշակած ու մշակել տուած տնկոյն պտուղները չկրցաւ տեսնել։ Երբ որ իր թոռան իր ուսումնական յառաջադիմութեամբն եւ սքանչելի առաքինութիւններովը բոլոր վարպետներն ու աշակերտակիցները կը սխրացընէր, ինք իր պաշտօնին եւ աստիճանին համաձայն՝ թագաւորին անկարգ ընթացքը յանդիմանելուն եւ մանաւանդ եկեղեցւոյ մէջ հեթանոսական պաշտամունք խոթելն աստուածային նախանձաւորութեամբ արգելելուն համար՝ չարաչար մահուամբ սպաննուեցաւ։ Աւելի կրնայ իմացուիլ քան թէ խօսքով յայտնուիլ Ներսէս պատանւոյն աս ա-

ղէտալի մահուան վրայ ունեցած ցաւն ու կսկիծը. ամէն մէկ պարագան իբրեւ մէյ մէկ սուր իր հայրասէր ու հայրենասէր սիրտը խորունկ կը խոցէր: Կորսնցընել այն միակ անձն՝ որն որ իր հօրմէն աւելի իր վրայ խնամք ունեցեր էր, եւ որուն մէկ ժպիտն իրեն աշխատութեանց մեծ վարձք կը սեպէր. կորսնցընել բոլոր ազգին հետ մէկտեղ հսկող եւ իմաստուն հովիւ մը՝ որուն խոհեմ առաջնորդութեան այնչափ մեծ կարօտութիւն կար, եւ կորսընցընել իրեն մօրեղբայրն եղող Թագաւորին ձեռօքը, զորն որ կը բաղձար յարգել ու սիրել:

Հաւանական է որ այսպիսի խորհրդոց ու զգածմանց մէջ էր Ներսէս՝ երբ որ իր ուսմունքն ու կըրթութիւնը Կեսարիա լմնցուց. ուստի եւ առանց վիճակի մէջ չկրնալով իր հայրենիքը դառնալ՝ Կոստանդնուպոլիս գնաց: Նոյն քաղաքը քիչ մը վերջը տեղւոյն երեւելի իշխաններէն Ասպիոն անուն մէկուն աղջկան հետ կարգուեցաւ, որմէ ծնաւ Ս. Սահակ Հայրապետ: Ամուսնանալէն երեք տարի վերջը աները մեռնելով՝ Ներսէս ալ չկրցաւ աւելի երկայն ատեն հայրենիքէն հեռու կենալ, եւ ընտանեացը հետ ելաւ Հայաստան դարձաւ: Իր մօրեղբօրորդին Արշակ՝ որն որ հօրը Տիրանայ յաջորդած էր, իր գալը լսելուն պէս՝ քովը կանչեց եւ անմիջապէս զինքն իրեն սենեկապետ ու բոլոր թագաւորական պալատան գործակալ ըրաւ:

Նոյն ժամանակէն այնպիսի պայծառ առաքինութեանց ու սքանչելի ձրից տէր էր Ներսէս եւ ամէն բանի մէջ անանկ կատարեալ՝ որ մարդ հազիւ կրնայ հաւատալ թէ մէկ անձի վրայ, այն ալ երիտասարդի ու պալատականի մը վրայ ժողվուած ըլլան այնչափ չնաշխարհիկ հանգամանքներ: Աստուածսիրութիւնն ու եղբայրսիրութիւնը սրտին մէջ հաւասար սաստկութեամբ վառուած ըլլալով, աս երկու-

քէն յառաջ կու գային իր ամէն գործքերը։ Անձանձրոյթ էր բարեգործութեանց մէջ, Աստուծոյ ճշմարիտ եւ իմաստուն նախախնամն ունէր ու Հոգւով սրբով կ'եռար. խիստ երկիւղած էր եւ բոլոր պատուիրաններուն ճիշդ ու զգուշաւոր աւանդապահ։ Իսկ ընկերսիրութիւնն անանկ սաստիկ էր, որ իրօք ի գործ կը դնէր Կենարարին խրատը՝ բոլոր ընկերներն իբրեւ իր անձը սիրելով։ Չափէ դուրս աղքատասէր էր եւ ան աստիճանի գութ ու խնամք ունէր կարօտելոց եւ չքաւորաց վրայ, մինչեւ իր զգեստներն ու կերակուրն անոնց կը բաժնէր. բոլոր վշտացելոց ու տառապելոց օգնութիւն եւ պաշտպանութիւն կ'ընէր, ամէն որբոց, այրեաց ու զրկելոց ջատագովն ու փաստաբանն էր։ Եղբայրսիրութեան հետ մէկտեղ միացեալ էր արդարասիրութիւնն ալ, որով ամենեւին մէկու մը ակնառութիւն չէր ընէր, եւ միշտ յամենայնի ուրիշներուն իրաւանց միտ կը դնէր։ Վերջապէս իր համեստութիւնն ու զգաստութիւնը, հեզութիւնն ու քաղցրութիւնը, ցածնութիւնն ու խոնարհութիւնը՝ իբրեւ մէյ մէկ անգին ադամանդ վրան կը փայլէին[1]։

Թէ որ մարդ մէկ կողմանէ նոյն ժամանակուան Հայոց թագաւորներուն արքունեացը վիճակին միտ դնելու եւ մէկալ կողմանէ բոլոր պատմագրաց Ներսիսի վարուց անարատութեան ու գերազանց առաքինութիւններուն տուած գովեստները կարդալու ըլլայ, չի կրնար զարմանալէն դադրիլ թէ ինչպէս այնպիսի ապականութեանց մէջ անանկ անարատ ու սուրբ մնաց։ Ստուգիւ ան արքունիքն իբրեւ հալոց մ'եղաւ, որուն մէջ իր առաքինութեանց ոսկին զտուեցաւ, եւ աւելի եւս պայծառ փայլելով՝ ամենուն աչքին սքանչելի ու սիրալի կ'երեւար։ Մինչեւ անոնք ալ՝ որոնց իր առաքինութիւնն հանապազօրեայ

[1] Բուզանդ, Դ. Դպր. Գ. Գլ. 68, 69։

յանդիմանութիւն էր, զինքը մեծապէս կը յարգէին ու կը սիրէին։

Կարծես թէ բնութիւնն ալ հոգացած՝ յառաջուրնէ իրեն աս բարձր ու չքնաղ առաքինութեանց համեմատ՝ վեհ ու շնորհալից կերպարանք մը տուած էր, այնպէս որ իր հոգւոյն վայելչութեան ու վսեմութեան համաձայն էր նաեւ արտաքին երեւոյթն ալ։ Անանկ մէկ շնորհք մը զեղեալ էր բոլոր իր անձին վրայ, որ երեսը նայողը՝ յարգական երկիւղ ու մեծարանօք խառն սէր մ'ունենալու կը ստիպուէր։ Մանաւանդ երբ որ իր պաշտաման վայելուչ ու փառաւոր նշանազգեստն հագած, արքունական ոսկեպատեան սուրն ականակապ մարգարտազարդ կամարաւը բռնած՝ հանդիսութեանց օրերը թագաւորին քովը կը կենար, ամենուն աչուըններն իր վրայ կը սեւեռէին եւ բոլորին սրտերն իրեն կը թռչէին։

Ահա ասանկ մէկն էր Մեծն Ներսէս իր երիտասարդութեան ու արքունեաց մէջ եղած ատեն։ Աստուած՝ որ բոլոր մարդկեղէն դէպքերն իր յաւիտենական իմաստութեամբը կը կարգադրէ եւ որուն գործքերը միշտ հեռուանց անտես եղանակաւ կը պատրաստուին, աս կերպով կը պատրաստէր մեծ երկրի մը ժողովրդեան արթուն հովիւ մը, իմաստուն բժիշկ մը, առաջնորդ մը, մխիթարիչ մը։

ԳԼՈՒԽ Բ.

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ Կ'ԸԼԼԱՅ

Կաթողիկոսք։ — Ս. Դանիէլ կաթողիկոս կ'ընտրուի ու կը նահատակուի։ — Փառէն։ — Պապայ ու Արշակունիներու մահը։ — Տիրանայ գահէն ելնալը ու Արշակայ թագաւորելը։ — Ս. Ներսէս կաթողիկոս կ'ընտրուի։ — Ղոփ դէմ զինեցին եղեւ՝ նոյն ծանր պաշտօնն յանձն կ'առնէ։ — Կեսարիա երթալը ու ձեռնադրուելը։ — Բոլոր եկեղեցին ու ընտրութեան վրայ ունեցած ազդեցութիւնը։

ԹԷԵՒ որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ տարածած էր, հայրապետութեան կամ կաթողիկոսութեան աստիճանն իր ցեղին մէջ կը մնար. Արիստակէս, Վրթանէս, Յուսիկ՝ եւսեւէ եւսեւ այն բարձր աթոռն ելլելով՝ իրենց հօրը կամ պապուն առաքելական ջանքն ու քարոզութիւնը յառաջ կը տանէին՝ եւ աշխարհին լուսաւորութեան եւ ուղղութեան կ'աշխատէին։ Ա՛ն իրենց լաւութիւնն ու առաքելաջան վաստակն ամենուն այնպէս յայտնի էր, որ թէպէտ՝ Նախարարաց ու Թագաւորաց անկարգութիւններուն դէմ ելլելնուն համար՝ իրենց կենացը դառնաճանութիւն կ'ընէին եւ կը մեռցընէին իսկ, բայց եւ ոչ բը նոյն իսկ այն դառնաճաններն ու սպանիչները ամէն կերպով կը ճգնէին որ դարձեալ անոնց ցեղէն մէկը յաջորդէ։

Երբ երբ որ Ս. Յուսիկ սպանուեցաւ, սկսան բառ սովորութեան եւսեւէ ինալ որ անոր որդիներէն մէկը իրեն տեղն անցընեն։ Բայց անոնք, ինչպէս յառաջ տեսանք, այսպիսի սրբազան աստիճանի մը քոլորովին անարժան ըլլալով եւ ցեղին մէջ իրենցմէ զատ չափահաս մարդ չգտնուելով, հարկ եղաւ որ ուրիշ մէկը կաթողիկոս դնեն։ Ուստի եւ ամենուն հաւանութեամբն ընտրուեցաւ ծերունին Դա-

նիէլ, որն որ Թէպէտ ազգաւ ասորի էր, բայց Ս. Գրիգորին աշակերտած ըլլալով՝ իրմէ եպիսկոպոս ձեռնադրուած եւ իբրեւ քորեպիսկոպոս կամ կաթողիկոսի տեղակալ դրուած էր: Սակայն աս Ս. Հայրապետն ալ՝ որն որ իր վարդապետին առաքինութեանցը ժառանգ էր եւ մինչեւ այսօրուան օրս Ս. Գրիգորի որդւոց ու Թոռանց մէջ կը դասուի, երկայն ատեն չկրցաւ կենալ իր աստիճանին մէջ, մանաւանդ Թէ եւ ոչ իսկ նոյն աստիճանն իրօք ընդունեցաւ: Վասն զի երբ որ կաթողիկոս ընտրուելէն ետեւ՝ առջի անգամ Տիրան Թագաւորին առջեւն ելաւ, այրած սրտով եւ աստուածային նախանձու սկսաւ Ս. Յուսիկը մեռցընելուն համար սաստիկ յանդիմանութիւն տալ, եւ Աստուծոյ կողմանէ պատիժ սպառնալով՝ խրատել ու յորդորել որ խելքը գլուխը ժողվէ եւ ապաշխարութիւն ընէ. որուն վրայ Թագաւորը բարկանալով՝ զինքն անմիջապէս մեռցընել տուաւ:

Իրեն տեղը կաթողիկոս դրուեցաւ Փառէն կամ Փառներսեհ անունով մէկը, որն որ Թէպէտ բարի մարդ էր, բայց ան բարձր պաշտօնին համար պահանջուած ձիրքերը չունէր, ուստի շատ տկարութեամբ ու անհոգութեամբ վարուելով՝ ժողովրդեան եւ մանաւանդ նախարարաց ու արքունեաց չարիքն եւ անկարգութիւններն օրէ օր կ'աւելնային ու կը սաստկանային: Նոյն միջոցին Պապ եւ Աթանագինէս որոնց անպիտանութիւններն ալ վերջին ծայրը հասած էին, անգամ մը մէկտեղ խրախութեան մէջ գտնուած ատեններնին՝ եղած տեղերնին շանթ զարնելով՝ երկուքն ալ նոյն րոպէն մեռան: Իսկ Տիրան Թագաւորը՝ որ հայրենիքն իր երկու լուսաւոր ջահերէն զրկած էր, Պարսիկները նենգութեամբ բռնեցին եւ աչուըներն այրելով կուրցուցին: Ասով երկիրը մեծ շփոթութեան մէջ ինկաւ եւ հազիւ Թէ վրան քիչ

մը ժամանակ անցնելէն ետեւ՝ իր որդին Արշակ կրցաւ թագաւորել եւ տէրութիւնը խաղաղցընել։

Երբ որ փառէն՝ չորս տարի կաթողիկոսութիւն ընելէն ետեւ՝ մեռաւ եւ իրեն յաջորդ ընտրելու համար ժողովք կ՚ըլլար, ժողովականք մեծէն մինչեւ պզտիկը սկսան միաբան աղաղակել թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին տնէն մէկը կաթողիկոս դրուի։ Կարծես թէ, կ՚ըսէին, քանի որ անոնց իմաստուն առաջնորդութենէն զրկուեցանք, Աստուծոյ օրհնէքը վրանիս վերցաւ։ Թագաւորին ալ զրուցեցին թէ Որովհետեւ Աստուած քու թագաւորութիւնդ նորոգեց եւ Արշակունեաց ցեղին արքունական գահին վրայ հաստատեց, պէտք է որ հայրապետութեան ցեղն ալ նորէն հաստատուի։ Կը յուսանք որ, կ՚ըսէին, տալ աշխարհքիս բարոյական վիճակը կը նորոգուի ու կը պայծառանայ։

Թէպէտ քիչ ատեն էր որ Ներսէս Հայաստան դարձած էր, ի վերայ այսր ամենայնի իր չնաշխարհիկ առաքինութիւններն ամենուն ծանօթ էին։ Ուստի երբ որ որոշուեցաւ թէ Լուսաւորչին տնէն մէկը հայրապետ ընտրուի, մէկէն բոլոր ժողովականաց միտքն անոր երթալով՝ միաձայն սկսան խնդրել որ անիկա կաթողիկոս դրուի։ Թագաւորն ալ աս բանիս անմիջապէս յօժարութեամբ հաւանութիւն տուաւ։ Բայց մէկ ընդդիմութիւն մը կար, որուն յաղթելը շատ դժուար եղաւ, այս ինքն է՝ Ներսէսի խոնարհութիւնն եւ իր անձին վրայ ունեցած նուաստ համարումը։ Երբ որ իրեն եկան ծանուցին թէ կաթողիկոս ընտրուած է, այլայլեցաւ, շփոթեցաւ, բացէ ի բաց հրաժարեցաւ, ըսելով որ Ես մեղօք ու անկատարութիւններով լեցուն մարդ մըն եմ եւ բոլորովին անարժան այնպիսի նուիրական աստիճան վերանալու։ Սակայն բնականապէս՝ որչափ որ անիկա ինք զինքն անարժան սեպելով՝ դէմ կը դնէր, այն-

չափ ալ ուրիշներուն՝ իր վրայ ունեցած համարումն ու յարգութիւնն աւելնալով՝ զինքն իրենց հովիւ ու առաջնորդ ունենալու փափաքնին կը սաստկանար։ Ուստի որչափ ալ հակառակ զինեցաւ, որչափ ալ առջեւնին զանազան պատճառներ դնելով՝ զիրենք համոզելու ջանաց որ ուրիշ մէկն ընտրեն, անկարելի եղաւ մտքերնին փոխել։ Վերջապէս երբ որ տեսաւ որ ա՛լ ճար չկայ, իբրեւ յետին միջոց մը՝ սկսաւ իրենց անօրէնութիւններն ու չարութիւններն առջեւնին դնել եւ զիրենք խստիւ յանդիմանելէն ետեւ՝ վրան աւելցուց. Գիտցած ըլլաք որ եթէ հիմակուան գէշ ընթացքնիդ չէք փոխեր նէ, ես չեմ կրնար լուռ կենալով՝ իմ պարտքս ոտքի տակ առնել եւ ձեր մեղացը մասնակից ըլլալ, հապա պէտք է որ յանդիմանեմ ու սաստեմ։ Եւ երբ որ աս կերպով կը վարուիմ, ստուգիւ հիմակուան սէրերնուդ տեղ՝ որ չափէն աւելի է, հեռու պիտի թշնամանաք, ինծի ատելութիւն պիտ'որ ունենաք։ Աղէկ մտածեցէք. զիս ընտրելնիդ՝ վրանիդ գլխահար թակ մը դնել է։ Բայց այս ամենայն խօսքերն ալ օգուտ մը չընելով, ստիպուեցաւ յանձն առնուլ։

«Այն հաւանութիւնը՝ մեծ դիւցազնական նուիրում մըն էր իր անձին։ Ան րոպէն անշուշտ աչքին առջին եկան իր հաւուն ու անոր եղբօրը Ս. Գրիգորիսին, ինչպէս նաեւ անոնց հօրեղբօրը Ս. Արիստակէսին եւ Ս. Դանիէլին չարաչար մահը, որոնք ժողովրդեան ու թագաւորին անօրէնութիւններն յանդիմանելնուն համար անագորոյն մահուամբ սպաննուեցան. աչքին առջեւն եկաւ նաեւ Ս. Վրթանիսին նոյն պատճառաւ կրածներն եւ միայն սքանչելեօք մահուընէ ազատիլը։ Եւ որովհետեւ ինքն ալ իրեն սրբազան պարտք կը սեպէր ու հաստատութեամբ միտքը դրած էր անոնց հետեւիլ, եւ միանգամայն աղէկ գիտէր որ իրեն հետ ալ նոյն կերպով պիտի վարուէին, անոր

համար կաթողիկոսութիւնն յանձն առնուլն՝ իբրեւ թէ իր մահուան վճռոյն ստորագրութիւն դնել կամ ինք զինքը դահճաց ձեռք մատնել էր։ Բայց սաստիկ մտածմունքներ չկրցան զինքը բռնել. երբ որ ամենուն միաբան հաւանութենէն՝ Աստուծոյ կամքն իմացաւ, վսեմ անձնուրացութեամբ մը գլուխ ծռեց եւ ինք զինքն իբրեւ զոհ մատոյց Աստուծոյ իր ազգին օգտին համար։ Ընդունեցաւ Ամենակալն սա ողջակէզը, եւ անոր փոխարէն՝ զինքն իր երկնաւոր օրհնութիւններովը լեցուց ու աստուածային կարողութեամբը զօրացուց, իր դժուարին պաշտօնն ըստ պատշաճի ի գործ դնելու համար։

Ընտրութիւնը կամ որոշումն ըլլալուն պէս՝ շատ մը հին սովորութեան համաձայն՝ որն որ Ս. Գրիգորէն մինչեւ նոյն ատեն կը պահուէր, ուզեցին զՍ. Ներսէս Կեսարիա խաւրել, որ հոն ձեռնադրուի։ Անմիջապէս Թագաւորին հրամանաւը Հայր՝ մարդպետութեան մեծ իշխանը եւ Բագարատ՝ ասպարապետութեան մեծ իշխանը, ուրիշ շատ երեւելի նախարարներու հետ, միանգամայն բազմաթիւ եպիսկոպոսք ու քահանայք, Թագաւորին հրովարտակաւն եւ ընտրութեան վաւերական թղթովը, հետերնին ընծաներ ալ առած՝ ճամբայ ելան զինքը Գամիրաց երկիրը տանելու։

Նոյն տեղը հասնելնին եւ ձեռնադրութիւնը Բուզանդ այսպէս կը պատմէ։ Մեծ ցնծութեամբ եւ ուրախութեամբ տեղերնին հասան, կ՚ըսէ, եւ հոնտեղը մեծանուն ու սքանչելի Եւսեբիոս կաթողիկոսը (արքեպիսկոպոսը) տեսնելով՝ Արշակ Թագաւորին հրովարտակն ու բերած ընծաներնին անոր մատուցին։ Եւսեբիոս զիրենք մեծ սիրով ու մեծարանօք ընդունելով՝ անմիջապէս ըստ կանոնաց շատ եպիսկոպոսներ ժողվեց, որպէս զի զՍ. Ներսէս ձեռնադրէ։ Նոյն ատեն մեծ սքանչելիք մը պատահեցաւ.

հաղիւ թէ ամենքն հանդիսիւ եկեղեցի մտած էին, մէջ մ՚ալ բոլոր եկեղեցականաց ու ժողովրդեան առջեւը՝ վերէն ճերմակ աղաւնի մը թռաւ սեղանին վրայ իջաւ, եւ երբ որ Եւսեբիոս արքեպիսկոպոսն իր կղերովը յառաջ քալեց, աղաւնին ալ սեղանէն թռչելով՝ եկաւ Ս. Բարսեղ երիցապետին վրայ հանգչեցաւ եւ երկայն ժամանակ վրան մնաց: Իսկ երբ որ զՍ. Ներսէս ձեռնադրելու ատենը հասաւ, նոյն աղաւնին Ս. Բարսղին վրայէն ելաւ՝ Ս. Ներսիսին գլխոյն վրայ նստաւ: Այս մեծ սքանչելիքն որ տեսան, բոլոր ժողովուրդն ու Եւսեբիոս արքեպիսկոպոսը զարմացան մնացին: Ամէնքը միաբերան սկսան աղաղակել թէ Դուն Աստուծոյ հաճոյ եղար եւ իր Հոգին քու վրադ հանգչեցաւ: Եւ աս բանիս համար զինքը խիստ կը պատուէին. բայց անիկա ինք զինքն եղածներուն միշտ աւելի անարժան կը սեպէր[1]:

Ձեռնադրութեան հանդէսը լմննալէն ետեւ՝ եպիսկոպոսապետն եւ իր քովինները զՍ. Հայրապետը ուղեկցացը հետ մեծ փառաւորութեամբ ու շքեղութեամբ յուղարկեցին: Երբ որ ճամբորդութիւններնուն վերջն հասան ու Հայաստան մտան, շուտ մը աւետաբեր լուրն ամէն կողմ տարածուելով՝ չորս դիէն հազարաւոր ու բիւրաւոր մարդիկ կը ժողվէին, ճամբան անցած տեղերնին կը կենային, եւ օրհնութեան ու ցնծութեան աղաղակներով իրենց նորընտիր հայրն ու հովիւը կը բարեւէին: Աս կերպով հասան մինչեւ Վաղարշապատայ մօտերը: Արդէն երեւելի իշխաններէն ոմանք յառաջ գացած՝ Ս. Կաթողիկոսին մերձենալուն աւետիսը թագաւորին տարած էին: Արշակ լսելուն պէս՝ մեծ հանդիսիւ բոլոր իր արքունեօքն ու եկեղեցականօք քաղքէն

1 Այսպէս գրեթէ բառ առ բառ կը գրէ Բուզանդ, Դ. Դպր. Դ. Գլ. 72, 73: Նոյնն ուրիշ յաւելուածներով կը պատմէ նաեւ Մեսրոպ Երէց, Գլ. Բ. 19—21:

դուրս ելաւ դիմացը գնաց. եւ Աւիւծ ըսուած լեռ-րան քով իրարու հանդիպեցան։ Հոն մէկզմէկ ողջունելէն ու քիչ մը խօսակցելէն ետեւ՝ սաստիկ ուրախութեամբ եւ շքեղ հանդիսիւ դէպ ի մայրաքաղաք ճամբայ ելան։ Ամէն տեղ բոլոր փողոցներն ու հրապարակները խիտ առ խիտ բազմութեամբ լեցուած էին. ամէնքը մէյ մ'իրենց սիրելի Հայրապետին ցանկալի երեսը տեսնել կ'ուզէին։ Եւ եթէ յառաջագոյն իր զինուորական աստիճանին մէջ եղած ատեն՝ բոլորքը վրան կը զարմանային, հիմակ իր Հայրապետական զգեստներովը տեսնելով նէ կերպարանացը վրայ երկնային մեծարելի վայելչութիւն ու շնորհք մը նշմարելով, աւելի եւս կը սքանչանային եւ ուրախութեան ձայներով շնորհակալ կ'ըլլային Աստուծոյ՝ որ զիրենք այսպիսի հովիւ ու առաջնորդ մ'ունենալու արժանի ըրաւ։

Այսպէս Հայաստան քիչ մը ժամանակ իր առաքելաշնորհ հայրապետներէն զուրկ մնալէն ետեւ՝ դարձեալ սկսաւ անոնց խնամքը վայելել։ Այրիացեալ եկեղեցին իր սգոյ հանդերձները թող տալով՝ ցնծութեան պայծառ ու վայելուչ զգեստներն հագաւ, տեսնելով իր երկնաւոր փեսային Առաքեալը՝ որ եկած էր իր արցունքները սրբելու, եւ իր խաթարեալ ու ամայացեալ առագաստն իբրեւ թէ նորէն կանգնելով՝ առաջին վայելչութիւնն ու պայծառութիւնը տալու։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Ս. ՆԵՐՍԷՍԻՆ ԸՐԱԾ ԿԱՐԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԲԱՐԵՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանին նոյն ժամանակուան ողորմելի վիճակը։ — Մեծն Ներսէս չարեաց դարման տանել կ'ուզէ։ — Աշտիշատին եկեղեցական ժողով մը կը գումարէ։ — Բարեգործական հիմնարկութիւններ։ — Դպրոցներ։ — Բոլոր ազգը Ս. Կաթողիկոսին գործակից եւ նպաստամատոյց կ'ըլլայ։ — Ս. Ներսէսին աշխատասիրութիւնը։ — Ամենուն վրայ ունեցած հոգաբարձութիւնը։ — Անիրաւութեանց դէմ կ'ելլէ։

"Ներսէսի պէս Աստուծոյ եւ ընկերին սիրով լեցուած Հայրապետի մը առջեւ ինչ ընդարձակ դաշտ կը բանար Հայաստանի նոյն ժամանակուան խեղճ վիճակը։ Ամէն կողմ՝ ուր որ աչքը կը դարձնէ՝ օգնութիւն հասնելու, դարմանելու, կարգաւորելու առարկաներ դիմացը կ'ելլեն։ Շատ հարկաւոր բաներ բոլորովին պակաս կը գտնէ, շատ բան ալ անկատար եւ պակասաւոր կամ անկարգութեամբ ու զեղծմամբ խառն։ Աղքատներն ու կարօտեալները՝ անօգնական, երեսէ ձգուած, որբերն ու այրիները՝ անխնամ, առանց պաշտպանութեան ու հարստահարած. հիւանդներն ու ցաւագարները՝ անդարման, ամէն հաղորդակցութենէ զրկուած, ոմանք մինչեւ մարդկային ընկերութենէ բոլորովին մերժուած. օտարներն ու պանդուխտները՝ ճամբաներու եւ հրապարակներու մէջ թող տրուած. տղաք եւ պատանիք առանց դաստիարակութեան, առանց կրօնական կրթութեան, առանց ուսման՝ իրենք իրենց մնացած։ Շատ գեղերու եւ երբեմն նաեւ քաղաքներու մէջ եկեղեցի չկայ. տեղ տեղ ալ եղածները գոցուած, երեսի վրայ անտէր մնացած եւ կամ ուրիշ վախճաններու

գործածուած ։ Կրօնաւորք առանց մենաստանի, առանց հաստատուն բնակութեան, տեղին անդին թափառական . եկեղեցականք՝ կարօտութեան համեմատութեամբ՝ խիստ քիչ, անոնց մէջն ալ իրենց երկնաւոր կոչման ու առաքելութեան հարկաւոր եղած հանգամանքներ եւ ճանաչւանդ գիտութիւն ունեցող՝ շատ նուազները ։ Ժողովուրդը՝ մոլութեանց երկու գլխաւոր հալածիչ դարմաններէն, այս ինքն՝ կրօնի եւ աստուածպաշտութեան ու գիտութեանց եւ ուսմանց նպաստներէն զրկուած՝ ամէն կերպ անպիտանութիւններու եւ գէշութիւններու մէջ մնացած . հարուստը կեղեքիչ եւ խստասիրտ, աղքատն՝ անիրաւ ու որժգող ։ Նախարարք եւ իշխանք իրենց հպատակներուն եւ ընդհանուր հայրենեաց օգտին աշխատելու տեղ՝ միայն իրենց առանձնական շահուն, իրենց որսոց ու զբօսանաց զբաղելով, թշնամութեամբ եւ ատելութեամբ իրարու դէմ գրգռուած ։ Իսկ արքունիքը՝ տակաւին հեթանոսական սովորութիւններով լեցուած, գրեթէ ամէն տեսակ անամօթութեանց ու անկարգութեանց բոյն եղած ։ . . .

Ահա աս էր Հայաստանին նոյն ատենուան ողբերալի վիճակը ։ Քիչ ժամանակ բաւական եղաւ Ներսէսի սրատես աչաց այս ամենայն չարիքն իր բոլոր ընդարձակութեամբն ըմբռնելու . եւ եթէ մենք հիմա գրեթէ տասնուհինգ դար վերջը՝ միայն կարդալով՝ ի գութ կ'արգահատինք, աղէկնիս կը դալկի, եւ չենք կրնար չլալ չողբալ հայրենիքներնուս աս խեղճութեան վրայ, ի՜նչ կրած պիտ'որ ըլլայ Ներսէսի հայրախնամ սիրտը ։ Բայց ալ որ տկարասիրտ ու կարճամիտ մը գուցէ յուսահատած մէկդի կը քաշուէր, ինք մէկէն ուզեց օգնութեան հասնիլ ։ Տեսաւ որ ողորմելութիւնը վերջին աստիճանի է հասեր ու շուտով դարման կը պահանջէ, եւ անմիջապէս միտքը դրաւ որ ձեռք զարնէ ։ Չէ թէ որ դժուա-

րութեան մեծութիւնը չէր ճանչնար, չէ թէ որ իր առանձին զօրութեան կամ իմաստութեան վրայ դրած էր յոյսը. հապա բոլոր դժուարութիւնն ըմբռնելով եւ այսպիսի երեւելի գործ մը գլուխ տանելու համար բոլոր մարդկային զօրութեան եւ ստեղծական իմաստութեան անբաւական ըլլալը ճանչնալով, յոյսը յԱստուած դրաւ, եւ այսպէս Անոր անուամբն ու միայն Անոր օգնականութեան ու շնորհաց վստահանալով՝ ուզեց ի գործ մտնել: Արդարեւ գեղեցիկ խորհուրդ, դիւցազնակա՛ն որոշում, որոնք միանգամայն գործքին յաջողութեան երաշխաւորութիւններն ալ հետերնին ունին:

Ամենայն ինչ կարգաւ գործելու եւ բարիքն ընդհանուր բոլոր երկրին տարածելու համար՝ երանելի Հայրապետն ամէն բանէն յառաջ ուզեց իր եպիսկոպոսներովը ազգային եկեղեցական ժողով մ'ընել: Ուստի թագաւորին հաւանութեամբը՝ որչափ կարելի էր շուտով՝ Հայաստանի արքեպիսկոպոսներն ու եպիսկոպոսները ժողվեց Աշտիշատ քաղաքը, որն որ երկրին առաջին ու մայր եկեղեցին եւ միանգամայն ի նախնեաց՝ սիւնհոդոսներու տեղն էր: Ան մեծարելի ժողովոյն առջեւ՝ իր քիչ ժամանակուան մէջ ըրած դիտողութիւններն ու գտած պակասութիւնները մէկիկ մէկիկ կենդանի գոյներով նկարելէն եւ ամէն մէկուն իր թեմին մէջ ունեցած կարօտութիւններուն վրայ տեղեկութիւն առնելէն ետեւ, սկսաւ անոնց հետ՝ նոյններուն շուտով եւ ազդու կերպով մը օգնութիւն հասնելու միջոցները մտածել եւ ամենէն կարեւոր ու ստիպողական նիւթերուն վրայ որոշմունքներ ընել: Ժողովքին մէջ Ս. Ներսէս՝ ինչպէս որ աստիճանաւ ամենէն վեր էր, նոյնպէս ալ եռանդեամբ եւ իմաստութեամբ բոլորէն առելի, ամենուն յորդորիչ ու քաջալերիչ, մէկ խօսքով՝ ժողովքին հոգին եղաւ: Անոր համար ալ՝ նոյն

ժողովքին պտուղներն ու արդիւնքը, որոնք՝ ինչպէս քիչ մը վերջը պիտի տեսնենք՝ շատ մեծ եւ ամէն ակնկալութենէ վեր եղան, կրնանք ամենայն իրաւամբք իրեն ընծայել։

Ժողովքը լմննալուն եւ ժողովականք իւրաքանչիւր տեղերնին դառնալուն պէս՝ շուտ մը որոշմունքներն ի գործ դնելու ձեռք զարկին։ Ամէն գաւառներուն եւ երեւելի քաղաքներուն մէջ սկսան աղքատանոցներ ու հիւանդանոցներ շինել, եւ հաւատացելոց տուրքերէն՝ ետեւէ ետեւ երկիրներ ու կալուածներ առնելով՝ անոնց հաստատուն եկամուտ կապել, որպէս զի աղքատներն ու ցաւագարները՝ որոնք ապրուստնին իրենց ձեռաց աշխատութեամբը չէին կրնար ճարել, անոնց մէջ բնակին ու խաղաղութեամբ ապրին, չէ թէ որ տնէ տուն ու դռնէ դուռ պտըտելով մուրանան։ Նոյնպէս տեղ տեղ օրկանոցներ շինեցին՝ բորոտներուն եւ ուրիշ աս տեսակ հիւանդներուն համար, որոնք՝ ինչպէս վերը տեսանք՝ քրիստոնէական սիրոյ դէմ ամէն տեղերէն կը մերժուէին. միանգամայն ասդին անդին օտարանոցներ դրին, որպէս զի չըլլայ որ պանդուխտք անկէ ետեւ գիշերները ճամբաներու վրայ բաց օդի մէջ մնան։ Այսպէս նաեւ հարկաւոր եղած տեղուանք եկեղեցիներ կը կանգնէին, կամ գոցուած ու աւրուած եկեղեցիները կը բանային կը նորոգէին։ Ամէն տեղ ըստ պատշաճի քահանայից թիւն աւելցընելով՝ եկեղեցական կարգաւորութիւնները ծաղկեցընելու եւ պայծառացընելու փոյթ կը տանէին։ Շատ տեղ ալ մենաստաններ կը դնէին եւ կամ յառաջագոյն եղածները վանական օրինաց համաձայն կը կարգաւորէին։

Գիտնալով որ ժողովրդեան բարուց ուղղութեան համար՝ կրօնի եւ աստուածպաշտութեան հետ մէկտեղ՝ հարկաւոր է գիտութիւն ու կրթութիւն ալ,

որոնք միայն կարգաւորեալ դպրոցներու մէջ կրնան քան պատշաճի աւանդուիլ, մանաւանդ թէ կրօնական նիւթերու մէջն ալ աղէկ եւ հիմնովին կրթուելու համար՝ պէտք է որ տղաք իրենց պզտիկ տարիներնուն մէջ դպրոցները յաճախեն, ժողովքին մէջ որոշածներնուն համաձայն՝ ամէն տեղ դպրոցներ կը բանային, որոնց մէջ սկսան տղաք՝ իւրաքանչիւր իր վիճակին համաձայն եղածը՝ սորվիլ. ասորերէն եւ յունարէն դպրութեամբ։ Նոյն ժամանակը, ինչպէս յայտնի է, դեռ հայերէն նշանագիրք գտնուած չըլլալով, մայրենի լեզուաւ դպրութիւն չէին կրնար հաստատել։ Այս պարծանքը Մեծին Ներսիսի որդւոյն՝ Ս. Սահակայ, եւ անոր արժանաւոր աշակերտին՝ Ս. Մեսրոպայ պահուած էր. բայց անոնք ալ անշուշտ աս Ս. Ներսիսի խնամքովը կանգնուած դպրոցներուն մէջ կրթուած ըլլալով, կրնայ մէկ նկատմամբ ըսուիլ որ հայերէն գրերուն գտնուելուն եւ աս գիւտէն ազգին եղած օգուտներուն ալ բուն սկզբնապատճառն ալ ինքն է։

Արդէն ըստ ինքեան յայտնի է որ այսչափ հիմնարկութիւններ ընելու համար՝ որչափ դրամական նպաստ հարկաւոր էր, եւ քիչ ժամանակուան մէջ գլուխ ելլելէն կրնանք դիւրաւ հետեւցընել որ ան խստասիրտ եւ անգութ մարդիկ՝ որոնք քիչ մը յառաջ քսակնին եւ առաւել եւս սրտերնին գոցած՝ չէին գիտեր ինչ ըսել է ողորմութիւն, աղքատաց նպաստ, կարօտելոց օգնութիւն, հիմա բոլորովին փոխուած ուրիշ տեսակ մարդիկ եղած էին։ Եւ արդէն կը վկայէ ժամանակակից պատմագիրը որ Հաւատացեալք ամէն կողմ իրենց ինչքերն աղքատներուն հետ կը բաժնէին, եւ իրենք ուրախութեամբ ու լրջմտութեամբ իրենց գործքին կը զբաղէին[1]։ Բայց ինչք ալ՝ որ քարէ սիրտ կրնար դիմանալ Ս.

1 Բուզանդ, Դ. Դպր. Դ. Գլ. 24։

Ներսէսի համոզիչ ու սրտաշարժ խօսքերուն, որն որ կարծես թէ ամէն բանէն աւելի կը ջանար օգործածութեան եւ եղբայրսիրութեան առաքինութիւնները իր բոլոր ժողովրդեան մէջ տնկել. մանաւանդ երբ որ կը տեսնէին որ ուրիշներուն տուած խրատն՝ ինք չէ թէ միայն ամենէն յառաջ, հապա ամենէն աւելի եւ անհամեմատ չափով մը կը կատարէ։ Ո՛վ կրնար իր ստացուածքին մէկ փոքր մասն աղքատներուն ու կարօտեալներուն զլանալ, երբ որ կը տեսնէր թէ Ս. Հայրապետը բոլոր ունեցածը չունեցածն անոնց կը բաժնէ։ Ինչպէս կրնար մարդ հիւանդանոցներու, որբանոցներու, օտարանոցներու շինութեան ու պահպանութեան համար հանգանակել չուզել, երբ որ կը տեսնէր որ անիկայ իր տունը հիւանդանոցի, որբանոցի, օտարանոցի դարձուցած՝ ամէն օր ամէն կերպ տառապեալները, չքաւորները, հաշմերն իրեն սեղանակից կ՚ընէր, հետերնին կը նստէր կ՚ելլէր. ամենէն աւելի ողորմելի օտարականներն ու պանդուխտներն իրեն յարկակից ու բնակակից կ՚ընէր։ Կարելի՞ էր որ մէկը իր օգնութիւնը չտար այնպիսիներուն, զորոնք Ս. Հայրապետն իր քովը ժողված՝ կերակուրնին կը ջամբէր, վէրքերնին կը պատէր, եւ մինչեւ իր սրբազան ձեռուըներովը ոտուընին կը լուար։

Բայց իր սէրն ու հոգաբարձութիւնը ամփոփ սահման մը չունէր. ամէն կարգի եւ աստիճանի մարդիկը հայրաբար կը հոգար ու կը խնամէր։ Թագաւորէն ու մեծամեծներէն սկսեալ՝ ամենուն, որոնք ընկերին վրայ իշխանութիւն մ՚ունէին, խրատ կու տար ու կը յորդորէր որ իրենց ծառայից, կրտսերաց, հպատակաց հետ սիրով ու գթով վարուին, իբրեւ իրենց ընտանեաց մասը զիրենք սիրեն, չափէն աւելի բան պահանջելով չնեղեն։ Ասոր փոխարէն՝ հպատակներուն ու ծառաներուն ալ միշտ կը

կրկնէր որ արդար ըլլան, իրենց իւրաքանչիւր գործքը կամ պարտքն աղէկ կատարեն, ըստ պատշաճի հնազանդութիւն ու հպատակութիւն ընեն։ Սիրտը շատ կը ցաւէր տեսնելով որ հեթանոսութեան մնացորդ գերութիւնը դեռ շատ տեղ կը գտնուի, եւ ձեռքէն եկածին չափ կը ջանար աս քրիստոնէական կրօնին ոգւոյն ուղղակի հակառակ եղող վիճակը բոլորովին ջնջելու։ Ասոնկով շատ գերիներ ազատութեան հասցուց, ոմանց տէրերն իմաստուն ու հայրական խրատներով յորդորելով ու համոզելով, ոմանք ալ ստըկով փրկանաւորելով եւ ազատ թող տալով. մինչեւ օտար կողմերէ եկողներն իւրաքանչիւր իրենց տեղերը կը դարձնէր։

Բոլոր իր ժամանակն իր ժողովրդեան, իր սիրելի հոգեւոր զաւակացը նուիրած էր. կամ եկեղեցեաց, վանորէից, դպրոցաց, հիւանդանոցաց, աղքատանոցաց, բանտերու այցելութիւն կ'ընէր, անոնց մէջ գտնուողները կը խնամէր, կը մխիթարէր ու կը դարմանէր. կամ մոլորեալները կը խրատէր, ճամբու բերելու կը ջանար, յամառեալները՝ խստիւ Աստուծոյ դատաստաններէն վախցընելով, իսկ հլուներն ու տկարները՝ քաղցր եւ հայրագութ խօսքերով յորդորելով։ Իր ընդարձակ երկրին ամէն կողմը պտըտելով՝ բոլոր անկարգութիւններն արմատաքի խլելու ետեւէ կ'իյնար. ամենեւին առանց մէկէ մը ակնառութիւն ընելու՝ ամենուն, մեծին ու պզտիկին, հարստին ու աղքատին, ազնուականին ու շինականին, ճշմարտութիւնը կը քարոզէր, կը սաստէր, կը յանդիմանէր։

Գլխաւորաբար մէկ քանի անկարգութեանց սաստիկ դէմ կ'ելլէր, որոնց դէմ արդէն իր բարձր աստիճանն ելլելուն պէս՝ ազգային ժողովքին մէջ որոշումներ եղած էին։ Ասոնց մէջէն մէկն ան էր, որ մեծ նախարարները՝ իրենց ցեղին ինչքերն ուրիշնե-

րուն չանցընելու եւ ազնուականութիւններին չխառնելու համար՝ մերձաւոր ազգականներնուն հետ կը կարգուէին։ Մէյ մ'ալ ան էր, որ հեթանոսական սովորութեան համեմատ՝ մեռելներուն վրայ սաստիկ այլանդակ կոծեր կ'ընէին եւ փայտերով ու ճիչերով՝ իբրեւ թէ հանդերձեալ կենաց չհաւատացողի պէս՝ յուղարկաւորութիւն կը կատարէին։ Նոյնպէս քսութիւններն ու չարախօսութիւններն ամենեւին չէր կրնար տանիլ, եւ այնպիսի խօսքերն ու գործքերը խափանելու համար ամենայն կերպով ետեւէ կ'իյնար։ Թէպէտ եւ բնութեամբ հեզ ու քաղցր էր, բայց ուր որ հեզութիւնն ու քաղցրութիւնը բաւական չէր ըլլար չարեաց դարման տանելու, ըստ տեղւոյն՝ խստութիւն ու սաստկութիւն ալ կը գործածէր, բայց միշտ անձնուն եւ ամէն առթի մէջ բազմագութ հօր մը եւ գթած մօր մը պէս սէր ու խնամք ցուցընելով։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ Կ'ԵՐԹԱՅ ՈՒ ԿԱՅՍԵՐԸ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ՀԵՏ ԿԸ ՀԱՇՏԵՑԸՆԷ

—

Տրդատայ մահուընէն վերջը Տիրանայ ժամանակը Հայաստանի քաղաքական վիճակը։ — Տիրան Յուլիանոս Ուրացողին դիմացը կ'ելլէ, զօրք ալ պատրաստ կու տայ։ — Ան բանիս հետեւանքները։ — Վաղենտինիանոսի թուղթն ու հրեշտակները։ — Կայսրը Հայաստանի վրայ զօրք կը խաւրէ։ — Արշակ Ս. Ներսէսին կը դիմէ։ — Ս. Հայրապետը կայսերական բանակն ետ կը դարձնէ։ — Կոստանդնուպոլիս երթալը եւ հոն ըրածները։

—

ՄԻՆՉԵՒ հիմա զՍ. Ներսէս՝ մինակ իր եկեղեցական բարձր պաշտամանց մէջ տեսնելու եւ նոյն նկատմամբ միայն վրան զարմանալու առիթ ունեցանք. բայց հիմակ առջեւնիս այնպիսի դէպքեր պիտի՛ որ ելլեն, որոնք զինքը մեզի տարբեր գործառնութիւններու մէջ ցուցընելով՝ ուրիշ զանազան նկատմամբ ալ իր սքանչելի հանգամանքները պիտի՛ որ յայտնեն եւ զարմանքնիս խիստ պիտի՛ որ աւելցընեն։ Բայց թէ հոս թէ անկէ ետեւ պատմելու դէպքերնիս դիւրըմբռնելի ընելու համար՝ պէտք է որ պատմութեան թելը քիչ մը վերէն առնենք։

Տրդատայ մահուընէն ետեւ՝ իր որդին եւ յաջորդը Խոսրովին ժամանակը՝ նոյն թագաւորին տկարութեան եւ նախարարաց անմիաբանութեան ու երկպառակութեան պատճառաւ, եւ մանաւանդ ոմանց՝ Հռոմայեցւոց (Կոստանդնուպոլսոյ) կայսերաց, ոմանց ալ Պարսից կողմը բռնելովը, թագաւորութիւնը սաստիկ տկարացած ու գրեթէ կործանման վտանգի մէջ ինկած էր։ Նոյն վտանգէն գոնէ քիչ մը ժամանակ ազատեց հայրենիքը Ս. Վրթանէս կաթուղիկոսը, որն որ իր ծերութեան չնայելով՝ խօս-

րովայ մահուընէ ետեւ եւս Կոստանդնուպոլիս գնաց եւ անոր Տիրան որդին կայսեր ձեռօքը թագաւորեցուց։ Ասով սակայն Տիրան՝ իբրեւ միայն կայսրմէ կախում ունեցող՝ Հայաստան կառավարել։ Բայց քիչ մը ատեն նեղ մնալով՝ Պարսից ալ ստիպուեցաւ հարկ տալ, որուն վրայ Հռոմայեցւոց կայսերք խիստ նեղացան եւ առիթի մը կը սպասէին իրմէ վրէժն առնելու։

Տիրան աս բանս գիտնալով, շատ այլայլեցաւ՝ երբ որ լսեց թէ Ուրացող Յուլիանոս կայսրը Պարսից վրայ պատերազմի կ'երթայ, որովհետեւ իրաւամբ կրնար վախնալ թէ անոնց յաղթելէն ետեւ՝ բանակն իր վրայ կը դարձնէ։ Ուստի սիրտն առնելու համար՝ կայսերական բանակին Միջագետք հասած ատեն՝ զօրօք առջեւնին ելաւ, եւ հոն Եփրատայ անցքը պահպանող Պարսիկներն յաղթելով ու վռնտելով՝ Յուլիանոսին մեծ օգնութիւն ըրաւ եւ գետն անցուց[1]։ Ասով կայսեր աչքը մտաւ, որն որ զինքը շատ մեծարեց, բայց միանգամայն կը պահանջէր որ զօրօքը իրեն հետ պատերազմի երթայ։ Տիրան զանազան պատճառներ բերելով՝ կրցաւ անձամբ պատերազմ երթալու պարտաւորութենէն ազատիլ, սակայն հարկ եղաւ որ զօրք եւ միանգամայն քանի մը հոգի պատանդ տայ։ Տիրանայ անդրանիկ որդին Արտաշէս մեռած էր, երկրորդ որդին Արշակ ալ չուզելով տալ՝ երրորդ որդին Տրդատ տուաւ, անոր բոլոր ընտանիքովը եւ միանգամայն Արտաշէսին Տիրիթ որդին, զորոնք Յուլիանոս անմիջապէս Կոստանդնուպոլիս խրկեց, որ հոն զգուշութեամբ պահուին։ Իսկ Տիրանայ՝ իր տախտակի վրայ նկարուած պատկերները տուաւ, որ եկեղեցիներուն մէջ դնէ, ըսելով թէ բոլոր Հռոմայեցւոց հարկատու ազգերն այսպէս կ'ընեն։ Տկար թագաւորն աս բանս յանձն առաւ,

1 Տես Խորենացի, Գիրք Գ. Գլ. ԺԳ։

որուն հետեւութիւնն, ինչպէս յառաջագոյն յիշատակեցինք [1], եղաւ՝ Ս. Յուսիկին եւ անուղղակի նաեւ Ս. Դանիէլին մահը։

Յուլիանոս Պարսկաստան մեռնելէն վերջը՝ Շապուհ ուզեց Տիրան թագաւորին Հռոմայեցւոց կողմը բռնելուն վրէժն առնել։ Աս բանս դիւրաւ եւ առանց վտանգի գլուխ հանելու համար՝ զինքը խաբէական խօսքերով քովը հրաւիրեց, երդում ընելով որ ամենեւին ոչ իրեն եւ ոչ իր թագաւորութեան վնաս մը կ'ընէ։ Տիրան աս նենգապատիր հրաւիրին հետեւելով՝ ելաւ գնաց։ Իր դիւրահաւատութեան վախճանն եղաւ աչուըներուն կուրնալը եւ քիչ մը վերջը իր տեղը՝ Պարսից ձեռօքն իր երկրորդ որդին Արշակայ թագաւորելովը, տէրութեան՝ բոլորովին Պարսից ազդեցութեան տակ իյնալը, որուն պատճառաւ ալ Արշակ աւելի անոնց կողմը կը միտէր քան թէ Հռոմայեցւոց, որոնց սկսաւ հարկ ալ չվճարել։

Ասոր վրայ Վաղենտիանոս կայսրը սրդողելով խիստ բայց միանգամայն բարեկամական թուղթ մը գրեց Արշակայ, որուն մէջ զինքը կը յանդիմանէր որ մոռնալով թէ Հայաստան Հռոմայեցւոցմէ որչափ երախտիք ընդունած ու Պարսիցմէ ինչչափ չարիք կրած է, ինք աւելի վերջիններուն կողմը կը բռնէ։ Միանգամայն կը յորդորէր որ նորէն Հռոմայեցւոց հետ միանալով՝ Պարսից դէմ պատերազմի եւ տուրքերը վճարէ, որուն փոխարէն՝ ինքն ալ կը խոստանար որ եղբայրն եւ ուրիշ բոլոր պատանդներն անմիջապէս ետ դարձընէ։

Չիկրնար ուրացուիլ որ Արշակ խիստ վտանգաւոր դրից մէջ էր. թէ որ յայտնապէս Հռոմայեցւոց կողմը դառնար, վախ կար որ Պարսիկք իրեն դէմ գրգռուէին ու չարիք մը հասցընէին. իսկ թէ որ անոր

1 Էջ 5, 9, 10։

հակառակ՝ Պարսից կողմը բռնէր, Հռոմայեցւոց վրէժխնդրութենէն իրաւամբ կասկածելու էր։ Բայց Թագաւորը՝ խոհեմութեամբ աս վտանգէն ելլելու միջոց մը փնտռելու տեղ՝ չէ թէ միայն Վաղենտիանոսին խօսքերուն չանսաց, հապա յանդգնութեամբ իր զօրութեան վրայ վստահանալով՝ զկայսրն ան աստիճանի արհամարհեց, որ եւ ոչ թղթոյն պատասխան տալ արժանի համարեցաւ, անոր հրեշտակներն ալ յանդգնական ու խրոխտական խօսքերով ետ դարձուց։ Սակայն եւ ոչ Պարսից հետ պատշաճ կերպով կը վարուէր, որով զանոնք ալ իրեն թշնամի ըրաւ։ Միանգամայն Նախարարաց հետ ալ աղէկ չէր, գրեթէ ամենուն սիրտը կոտրած եւ մեծ մասն հետը թշնամացուցած էր։

Երբ որ հրեշտակները Կոստանդնուպոլիս դարձան եւ եղածները պատմեցին, կայսրը խիստ բարկանալով՝ անմիջապէս հրաման տուաւ որ պատանդներուն մէջէն Արշակայ Տրդատ եղբայրը մեռցընեն. որով խեղճ իշխանը զոհ եղաւ իր եղբօրը յանդգնութեան։ Ստուգիւ անիրաւ եւ թագաւորի մը անվայել վրէժխնդրութիւն էր աս Վաղենտիանոսին ըրածը, կամ թէ որ պատիժ անուանել ուզենք՝ անտեղի եւ չափազանց պատիժ։ Բայց կայսրն ասով ալ գոհ չըլլալով, զԹէոդոս իր քաջ սպարապետը շատ զօրքով Հայաստանի վրայ խրկեց, որպէս զի զԱրշակ խոնարհեցընէ ու պատժէ։

Թագաւորն ըստ սովորութեան՝ տէրութեան հոգերը մոռցած՝ իր զբօսանաց հետ եղած ատեն, անդիէն Հռոմայեցւոց ահեղ բանակն Հայաստան կը մօտենար։ Արշակ երբ որ աս լուրն առաւ՝ շփոթեցաւ, խռովեցաւ մնաց եւ ուրիշ ճար չկրնալով գտնել՝ Ս. Ներսիսին դիմեց եւ անոր օգնութիւնն ու խորհուրդը խնդրեց։ Իմաստուն Հայրապետը միակ պատշաճ միջոցը Թագաւորին առջեւը դրաւ, որ էր՝

Նախ սպարապետին եւ եաքը կայսեր սիրտն առնել, ու Վաղենտիանոսին հրամանաւ պահանջածները կատարելով՝ հետը հաշտուիլ։ Հաւանեցաւ Արշակ իրեն խորհրդեան, եւ համոզուած ըլլալով որ անկէ աւելի պատշաճ մէկը չկայ նոյն երեւելի գործքը գլուխ տանելու, իրեն առաջարկեց ու աղաչեց որ հաճի անձամբ երթալ տուած խորհուրդը գործ դնել։ Երանելի Կաթուղիկոսն՝ որ իր սիրելի ազգին ու ժողովրդեան համար ամենեւին աշխատութենէ, վտանգէ մը չէր փախչեր, անմիջապէս յանձն առաւ սա ծանր գործքը։

Ստուգիւ մեծ եւ դժուարին էր սա Ս. Ներսէսի յանձնուած պաշտօնը։ Թէ որ Արշակ անմեղ ըլլար, եւ յանցանքը բոլորովին վրան յարձակողին կողմը, բանը շատ կը դիւրինար։ Բայց այնպէս չէր. Թագաւորն յանցաւոր էր, եւ պէտք էր որ Ս. Հայրապետը՝ առանց անոր պատիւն օտարի առջեւ նուաստացընելու, եւ միանգամայն առանց սպարապետն՝ իր կայսեր առջեւ անհնազանդ երեւնալու վտանգի մէջ ձգելու՝ զինքն առած հրամանին կատարմանէն ետ կեցընէր։ Սակայն ինք այնպիսի դժուարին պարագաներու մէջ իր սովորական խոհեմութեամբն ամէն բան յաջողցուց գլուխ տարաւ՝ նաեւ Արշակայ յուսացածէն ու բաղձացածէն ալ աւելի։ Շուտ մը առանց ժամանակ կորսնցընելու՝ հետն երեւելի իշխաններէն քանի մը հոգի եւ զանազան ընծաներ առած՝ ճամբայ ինկաւ։ Նախ Թէոդոս սպարապետին դիմացն ելլելով՝ կրցածին չափ Թագաւորը ջատագովելէն եւ մինչեւ նոյն ատեն չհատուցուած հարկերը վճարելէն ետեւ՝ իր իմաստուն խօսքերովը զինքն համոզեց որ չէ թէ միայն ալ յառաջ չերթայ, հապա նաեւ բոլորովին ետ դառնայ։ Կարծես թէ ան մեծանուն ու քաջ զօրապետը բոլոր իր բանակաւն ուրիշ բանի համար չէր եկած՝ բայց եթէ Ս. Հայ-

բռնակալին հրամաններն ընդունելու, այնպէս իր ամէն խօսքերուն ու ակնարկութեանց անսաց եւ յանձն առաւ ետ դառնալ, անոր խօսքին վստահելով թէ թագաւորին հաւատարիմ մնալուն նկատմամբ եւ թէ կայսեր՝ իրեն կամացը դէմ վարուելուն համար չըր-դորելուն նկատմամբ։

Բայց աս միայն բաւական չէր, նոյն իսկ կայսրն ալ հաշտեցընելու եւ զթագաւորին ու իր մէջը մտած պաղութիւնն անցընելու էր, եւ աս բանիս համար հարկ էր որ Ներսէս Կոստանդնուպոլիս երթար, Վաղենտինիանոս կայսեր հետ անձամբ խօսէր։ Երանելի Հայրապետն աս հեռաւոր ճամբորդութիւնն ալ յանձն առաւ, գնաց Կոստանդնուպոլիս, ներկայացաւ կայսեր։ Եւ որովհետեւ իր չքնաղ առաքինութեանց ու մեծագործութեանց համբաւն արդէն իրմէ յառաջ նոյն մայրաքաղաքն հասած էր, անոր համար թէ ինքնակալէն եւ թէ բոլոր քաղքէն այնպիսի ընդունելութիւն, սէր ու պատիւ գտաւ, որ կարծես թէ ամենեւին այնպիսի վախճանի համար եկած չէր։

Վաղենտինիանոս որչափ ալ մէկ կողմանէ խիստ ու անաչառ էր եւ շուտով բարկութեան կը գրգռէր նէ, այնչափ մէկալ կողմանէ մեծանձն, առատաձեռն ու ազնուամիտ էր։ Ինչպէս ըսինք՝ Ս. Ներսիսին մեծ եւ արտաքոյ կարգի պատիւ ու մեծարանք ընելէն ետեւ՝ բոլորովին հաշտուեցաւ Արշակայ հետ. եւ աս հաշտութիւնն հաստատուն ընելու համար՝ որովհետեւ թագաւորին առջի կինը մեռած էր, իր մերձաւոր ազգականներէն Ողոմպիադա անունով օրիորդն անոր կնութեան տուաւ։ Ասկից ուրիշ երանելի Կաթողիկոսին աղաչանացը զիջանելով՝ որչափ որ քովը Հայոց թագաւորին անէն պատանդ կար՝ ամէնն ալ ազատ թող տուաւ որ հայրենիքնին դառնան։ Աս ալ բաւական չէ, Արշակայ Տրդատ եղբայ-

իր մոռցընելով՝ գործած անիրաւութեան գոնէ ըստ մասին հատուցում ընելու համար՝ անոր գնել որդւոյն շատ հարստութիւն պարգեւեց եւ հիւպատոսութեան պատիւ շնորհեց։

Այս ամենայն բարիքներուն եւ յաջողութիւններուն առիթ ու պատճառ ըլլալէն ետեւ՝ Մեծն Ներսէս Թագաւորական իշխաններուն եւ Ողոմպիադա դշխոյին հետ դարձաւ Հայաստան երկու։ Մեծ ուրախութեամբ եւ կրնայ ըսուիլ յաղթանակաւ ընդունեցան զինքն ամէն տեղ, եւ իբրեւ Հայրենեաց ազատիչ առջինէն աւելի սկսան զինքը մեծարել։ Արշակ Թագաւորն ալ իրմէ ընդունած այս մեծ ծառայութեան համար՝ իրեն շատ սէր ու մեծարանք ցուցուց։ Բայց ափսո՜ս որ իր թեթեւ ու անադորոյն վարմունքովը քիչ ժամանակէ ետեւ Ս. Հայրապետին սիրտը սաստիկ խիստ վիրաւորեց, ինչպէս որ քիչ մը վերջը կը տեսնենք։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԳՆԵԼԱՅ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախանձու քստմնելութիւնը։ — Տիրիթին Գնելայ դէմ ունեցած նախանձը։ — Գնել շատ կը հարգուի ու կը պատուուի։ — Տիրիթ իր հօրեղբօրորդւոյն դէմ թագաւորին չարախօսութիւն կ'ընէ։ — Արշակ լսելով Տիրանին կը բռնէ եւ ծերունի թագաւորը կուրցընել կու տայ։ — Տիրիթ իր չարախօսութիւնները յառաջ կը տանի։ — Ս. Յովհաննու Մկրտչին տօնը։ — Թագաւորը զԳնել նենգութեամբ իր տունը կը հրաւիրէ։ — Խեղճ իշխանը կը խաբուի։ — Փառանձեմ Ս. Ներսէսին կը դիմէ։ — Երանելի Հայրապետին զԳնել ազատելու համար ունեցած ջանքը։ — Գնել կը մեռնի։ — Ս. Ներսէս սաստիկ կը դրդի եւ թագաւորին տունէն կը հեռանայ։ — Ողորմելւոյն մահը եւ Պապայ ծնունդը։

ԹԷՊԷՏԵՒ նախանձն ամէն տեղ շատ աներ, ազգատոհմեր, տէրութիւններ կործանած, անթիւ ազգեր դժբախտ ըրած, անմխիթար սգոյ մէջ թաղած, անհնարին գերութեան մէջ ձգած է, բայց պէտք ենք ցաւով խոստովանիլ թէ քիչ ազգ կը գտնուի, որուն մէջ այնչափ շատ չարիք գործած ըլլայ, որուն տարեգրութեան էջերն անանկ խիտ առ խիտ լեցուն ըլլան ա՛ս չար ախտէն պատճառած դժբախտութիւններով՝ որչափ մեր ազգը։ Կրնանք ըսել որ իր գրեթէ քառասուն դարու գոյութեան ատեն՝ չկայ երեւելի միջոց ժամանակի մը, որուն մէջ աս պատառիչ գազանն իր զոհն ունեցած չըլլայ, որուն մէջ աս դժոխային ճիւաղէն յառաջ եկած եղեռնագործութիւն մը չգտնուի։ Երանի՜ թէ մեր հարց օրինակը բաւական ըլլար մեր աչքը բանալու եւ միաբանութիւնը մեր փորձովը չճանչնայինք։ — Պատմութիւններնուս կարգը կը պահանջէ որ հոստեղս նոյն մոլութեան չարաչար գործքերէն մէկն ընթերցողներնուս առջեւը դնենք։

Տիրիթ՝ Տիրան թագաւորին թոռն ու Արշակ թագաւորին Արտաշէս եղբօրն որդին, որն որ՝ ինչպէս յառաջագոյն տեսանք՝ Յուլիանոսին իբրեւ պատանդ Կոստանդնուպոլիս խրկած թագաւորական իշխաններուն մէջն էր, անոնց հետ մէկտեղ ալ Հայաստան դարձաւ։ Ասիկա իր Գնել հօրեղբօրորդւոյն կայսրմէ ընդունած պատուոյն եւ առած հարստութեանց վրայ արդէն մեծապէս կը նախանձէր։ Բայց իր աս չար նախանձը շատ աւելի սաստկացաւ՝ նոյն իշխանին Հայաստանի մէջ ալ գտած պատուէն եւ հասած հարստութենէն։

Հայոց արքունեաց սովորութիւնն ան էր, որ թագաւորէն զատ՝ միայն իր որդիքներէն մէկը իբրեւ իր պայազատը՝ իրեն հետ մէկտեղ Արարատայ գաւառը կրնար բնակել. իսկ ուրիշ արքայազուն իշխանք կամ Արշակունիք ամենեւին չէին կրնար նոյն գաւառը կենալ, հապա Հաշտենից, Աղիովտի ու Առբերանոյ գաւառները կը բնակէին եւ հոնտեղերը թագաւորական ռոճիկ ու մուտք կ'ընդունէին[1]։ Արդ որովհետեւ Արշակ թագաւորը դեռ նոյն ատեն զաւակ չունէր, անոր համար զՏիրիթ իբրեւ իր երէց եղբօրն որդին՝ քովը պահեց։ Իսկ Գնել ելաւ իր պապը Տիրանին գնաց, որն որ Արարատ գաւառին մէջ Արտագած լերան ոտքը Կուաշ աւանը կը բնակէր։ Թշուառ ծերունին իր թոռը մեծ սիրով ընդունեցաւ եւ սկսաւ իր Տրդատ որդւոյն անդադար մահուան վրայ դառնապէս լալ, մինչեւ կ'ողբար, կը հառաչէր եւ չէր կրնար մխիթարուիլ, ըսելով որ Ե՛ս եղայ իր մահուան պատճառը, որ զինքն Յուլիանոսին ձեռքը պատանդ տուի։ Եւ իբրեւ թէ աս իր յանցանքին տեղը կերպով մը լեցնելու համար՝ բոլոր իր ինչքերը, կալուածները, գեղերն ու դաստակերտները Գնելայ պարգեւեց. միանգամայն ուզեց

1 Տես Խորենացի, Գիրք Բ. Գլ. Ը. եւ Գիրք Գ. Գլ. ԻԲ։

որ միշտ հոն քովը կենայ եւ իր ծերութեան օրերը մխիթարէ։

Ըսանկով Գնէլ խիստ շատ հարստացաւ. քիչ մը վերջն ալ Սիւնեաց Անդովկ Նախարարին Փառանձեմ աղջիկը կին առնելով՝ իր սաստիկ հարստութեան համեմատ՝ արքայավայել հարսնիք ըրաւ եւ նոյն առթով բոլոր նախարարներուն մեծամեծ պարգեւներ տուաւ։ Աս իր առատաձեռնութեամբը եւ ուրիշ աղէկ հանգամանքներովը քիչ ատենուան մէջ բոլոր Նախարարաց ու մեծամեծաց այնպէս սիրելի եղաւ, որ շատերը զաւկըներնին անոր քովը կը խաւրէին՝ իբրեւ աշնուական թիկնապահ կամ իբրեւ մանկլաւիկ։ Գնէլ աս մասին մէջն ալ իր մեծ հարստութեան համեմատ վարուիլ ուզելով՝ անոնց խիստ փառաւոր զգեստներ հագցուց, նոյնպէս աղնիւ ու շքեղ զէնքեր կրել կու տար, որով անոնց ծնողացը սէրն աւելի իրեն ձգեց։

Իսկ Տիրիթ՝ որուն նախանձը Գնէլի փառաւորութեան հետ մէկտեղ կ'աճէր ու կը սաստկանար, այս ամենայն տեսնելով՝ ալ վերջին աստիճանի զրգռուեցաւ եւ սկսաւ հնարք փնտռել իր հօրեղբօրորդին կործանելու։ Իրեն օգնական եւ գործակից գտնելով իր բարեկամն ու թագաւորին զինակիրը՝ Վարդան Մամիկոնեան, Վասակ սպարապետին եղբայրը, անոր հետ մէկտեղ Գնելայ դէմ սկսան չարախօսութիւն մատուցանել թագաւորին։ Գնէլ, կ'ըսէին, թագաւորութեանդ աչք տնկած է եւ կ'ուզէ զքեզ մեռցընելով տեղդ անցնիլ. աս բանիս այնպէս յայտնի եւ այնչափ աներկբայելի ցոյցեր կան, որ կը զարմանանք թէ ինչպէս չես տեսներ։ Մէյ մը իր բռնած ընթացքին միտ դիր։ Տես, Արարատեան գաւառը՝ թագաւորական կալուածները կը բնակի. բոլոր Նախարարներն ու ազատանին իր կողմը ձգած է, որոնք իրեն մեծ սէր ունին եւ աւելի կ'ուզեն

զինքը թագաւոր ունենալ քան թէ զքեզ: Նոյն իսկ կայսեր՝ իրեն հիւպատոսութեան պատիւ շնորհելուն եւ այնչափ հարստութիւն տալուն վախճանն աս է: Ինք ան ընդունած գանձերով նախարարները կաշառեց ու խաբելով իր կողմը շահեցաւ: Կ'երդնում յարեւ արքայի, կ'ըսէր Վարդան, որ ես անգամ մը ականջովս լսեցի Գնելայ բերնէն որ կը զրուցէր թէ Հօրս մահուան վրէժը պէտք է որ հօրեղբօրմէս առնեմ. անոր սպանման պատճառն ինքն է: Միշտ ալ անանկ կը ձեւացընէին որ իրենց հաւատարմութենէն եւ թագաւորին ունեցած սէրերնէն յորդորեալ՝ կը ստիպուին աս ազդարարութիւններն ընել. Դուն գիտես, կ'ըսէին, ինչպէս կ'ուզես նէ այնպէս ըրէ. բայց մեր տիրասիրութիւնը զմեզ կը ստիպէ քեզի աղաչելու որ զգոյշ կենաս եւ գլխուդ ճարը հոգաս:

Սանկ խօսքերով այնչափ ըրին, այնչափ գրգռեցին, որ վերջապէս թագաւորն ալ ըսածներնուն հաւատալով՝ զՎարդան բռնեց Գնելայ խաւրեց եւ խրատութեամբ իրեն զրուցել տուաւ թէ Ինչո՞ւ նախնեացմէ եկած հին սովորութեան դէմ ընելով՝ Արարատայ գաւառը բնակեցար: Շուտ մը անկից ելիր գնա, եւ միանգամայն նախարարաց որդիքը քովէդ հեռացուր. ապա թէ ոչ՝ ըրածներուդ վրէժը մահուամբ կը լուծես: Գնել՝ որ հանդարտութեամբ ու անկասկած կ'ապրէր, առանց ամենեւին մտքէն անցընելու որ ըրածներուն մէջ յանցանք մ'ըլլայ, թագաւորին աս հրամանն առնելով՝ շատ այլայլեցաւ ու ցաւեցաւ. բայց առանց դիմադարձութեան աճապարեց բոլոր ընտանեօքն Աղիովտի ու Առբերանոյ կողմերը գնաց:

Իշխանին այսպէս շուտով հնազանդիլը կրնար թագաւորին աչքը բանալ եւ զինքն եղբօրորդւոյն անմեղութեան ու անոր չարախօսներուն նենգութեան

վրայ համոզել. բայց Արշակ տմանկ խորհրդածութիւններ ընելու մարդ չէր։ Իր ապիրատութիւնն այնչափի հասաւ, մինչեւ երբ որ Տիրան նոյն բանին համար իրեն մարդ խրկեց եւ զինքը ծերութեան միակ մխիթարութենէն զրկելուն համար յանդիմանեց, ինք բարկանալով՝ հայրը ծածուկ մեռցընել տուաւ։ Իսկ Տիրիթ եւ իրեն արժանի աջակիցը Վարդան՝ Թէպէտ առաջին փորձերնուն այսպէս անյաջող ելք ունենալուն վրայ սաստիկ տրտմեցան, բայց բոլորովին չյուսահատեցան, եւ միշտ իրենց քսութիւններն ու ամբաստանութիւնները յառաջ կը տանէին, յուսալով որ անշուշտ օր մը նենգաւոր խորհուրդնին գլուխ կը հանեն։ Իրօք ալ իրենց չար կամքը՝ գուցէ կարծածնէրնէն աւելի շուտով կատարուեցաւ։ Բուզանդ եւ Մեսրոպ Երէց հետեւեալ կերպով կը պատմեն նոյն եղեռնաւոր դէպքը, որն որ մշտնջենաւոր մոռացման տակ թաղելու էր, եթէ Ս. Ներսէսի առաքինութիւններուն ցոյց մ'ըլլալու չծառայէր։

«Նաւասարդ ամսոյն մէջ Գառնոյ գաւառը Ս. Յովհաննէս Մկրտչին յիշատակին համար մեծ տօն ու եկեղեցական հանդէս կը կատարուէր։ Նոյն ատեն թագաւորական բանակն ալ հոնտեղերը Շահապիվան գտնուեցաւ։ Հայաստանի մեծաւոր գաւառներէն շատ բազմութիւն եկած էր, նոյնպէս Ս. Ներսէս ալ ուրիշ շատ եպիսկոպոսներով։ Թագաւորն՝ անշուշտ Տիրիթի եւ Վարդանայ թելադրութեամբը՝ նոյն հանդիսութեան օրերն ընտրեց իր ազգականին վրայ ունեցած չար դիտաւորութիւնը կատարելու. ուստի զՎարդան առաւ խեղճ Գնելին խաւրեց, որ զինքն հաւանեցընէ բոլոր ընտանեօքը թագաւորական բանակը գալու։ Վարդան շուտ մը գնաց իրեն յանձնուած գործքը կատարեց. խաբխբելով կ'ըսէր թէ Թագաւորը տեսնելով որ չարախօսացդ քեզի դէմ բանծները սուտ խօսքեր ու զրպարտութիւնք են

եւ դուն ամենեւին յանցանք չունիս, վրադ արտաքոյ կարգի սէր մը կապեց, անոր համար ալ կ՚ուզէ Նաւասարդաց ուրախութեան օրերը քեզի հետ անցընել։ Ինք ալ իր կողմանէ խրատ կու տար որ չըլլայ թէ հրաւիրին դէմ դնէ, որպէս զի սրտին մէջ թագաւորին դէմ ոխ պահած չերեւայ։

Գնել բարեմտութեամբ աս խօսքերուն հաւատալով՝ շուտ մը բոլոր ընտանեօքը ճամբայ ինկաւ եւ գիշերն ալ յառաջ երթալով՝ կիրակի առտուանց կանուխ, որ Յովհաննու Կարապետին տօնը կը կատարէին, հասաւ արքունական բանակը։ Բայց ո՜հ, գտած ընդունելութիւնն ո՛րչափ տարբեր եղաւ Վարդանայ նկարածէն եւ իր յուսացածէն։ Ինք կ՚աճապարէր որ րոպէ մը յառաջ հասնի իր թագաւորին երեսը տեսնէ. իսկ Արշակ անդիէն հրաման կը խաւրէր որ ներս մտնելու թող չտան, հապա՝ բռնեն, բանակէն դուրս հանեն եւ շուտ մը մեռցընեն։ Աս անօրէն հրամանը կատարողները՝ բանակատեղին մէջերն հասած ատեն՝ մէկէն վրան կը յարձակին, ձիէն վար կ՚իջեցընեն, ձեռուընին ետեւը կը կապեն, կ՚առնեն կը տանին՝ որ սպաննեն։

Իսկ Փառանձեմ՝ որ ամուսնոյն հետ մէկտեղ կու գար, երբ որ անոր այսպէս յանկարծակի բռնուիլ կապուիլը տեսաւ, խելքը գլխէն գնաց, շփոթեցաւ մնաց, ի՛նչ ընելիքն ու ի՛նչ ըսելիքը չէր գիտեր։ Բայց նոյն միջոցին իմանալով որ Ս. Ներսէս հոն է, անմիջապէս յուսահատութեան մէջ ինկած ոգին քաջալերեցաւ, փութաց վազեց, լալով ողբով եկեղեցւոյ խորանը գնաց, ուր որ երանելի Հայրապետն առաւօտեան պաշտօնը կը կատարէր, եւ ժողովրդեան ու պաշտօնէից դասերը ճեղքելով՝ եկաւ Սրբոյն ոտուըներն ինկաւ, սկսաւ աղաղակել. Ողորմէ ինծի, տէ՛ր իմ, զԳնել՝ իմ ամուսինս, առանց յանցանքի՝ պարապ տեղ պիտի մեռցընեն։ Աճապարէ, օգնութիւն

հասնի. վա՜յ ինձ, գուցէ հիմակ արդէն զինքը մեռցուցած ալ են։

Ս. Ներսէս խեղճ տիկնոջ տեսիլքէն ու խօսքերէն սաստիկ այլայլեցաւ. իսկզբան ոչ աչքին կրնար հաւատալ, ոչ ականջին։ Բայց տեսածն՝ իր էր, լսածին վրայ չէր կրնար երկբայիլ։ Զինքը քիչ մը մխիթարելէն ու քաջալերելէն ետեւ՝ շուտ մը աստուածային պաշտամունքը թող տալով՝ ճեպով դուրս կ՚ելլէ, կը փութայ դէպ ի Թագաւորին խորանը կը դիմէ։ Բոլոր բանակը կը դղրդի Ս. Հայրապետին սաստիկ տագնապելով անցնիլը տեսնելով. ամէն մարդ վրաններէն դուրս կը թափի եւ երանելի Կաթողիկոսին մեծարոյ կերպարանաց վրայ՝ որն որ միշտ հեզութեամբ ու հանդարտութեամբ կը փայլէր, սաստիկ այլայլութեան ու բարկութեան նշաններ տեսնելով՝ ամէնքն ահու դողի մէջ կ՚իյնան, գուշակելով որ անշուշտ մեծ չարիք մը պատահած է։ Իսկ Արշակ Սրբոյն գալը տեսնելով եւ պատճառը մակաբերելով, գլուխը զգեստին տակ ծածկած՝ խորունկ քնանալ կը ձեւացընէր, որպէս զի ժամանակ անցնի եւ իր անօրէն հրամանն արդէն կատարուած գտնուի։

Բայց անիրաւութեան վրէժխնդիր ու անձնազոհութեան պաշտպան Աստուծոյն փոխանորդը ներս կը մտնէ, եւ Թագաւորին շինծու քունը մտիկ չընելով՝ կը սկսի շանթարձակ խօսքերով ըրած անօրէնութեան մեծութիւնն առջեւը դնելով՝ ստիպել ու յորդորել որ տուած հրամանն ետ առնէ։ Սակայն տեսնելով որ Արշակ չլսելու կը զարնէ եւ ամենեւին ոչ տեղէն կը շարժի ոչ ալ պատասխան կու տայ, կ՚ուզէ ուրիշ կերպով մը չարիքն արգելել, անձամբ երթալ ազատութիւնը խափանել։ Փայլակի պէս խորանէն դուրս կ՚արձակի, ձի մը կ՚առնէ, վրան կը նետուի, ճամբայ կ՚ելլէ, հովի շուտու-

թեամբ կը սկսի սրանալ։ Բայց ամէն ճիգ պարապ է, օգուտ մը չունի, արդէն խեղճ իշխանն իր արեան մէջ կը լողայ, զոհ եղած իր ազգականաց նախանձուն ու նենգութեան։ Հազիւ թէ Ս. Ներսէս արքունական խորանէն բաժնուած էր, անդիէն լուր եկաւ որ Գնել սպանուած է[1]։

Ու գուժը շուտ մը ամէն կողմ տարածուելով՝ Ս. Կաթողիկոսին ականջն ալ կը հասնի, որն որ ընթացքն ետ դարձընելով խոր տրտմութեան մէջ ընկղմած՝ նորէն թագաւորին կու գայ. այրած սրտիւ, առանց ակնառութեան ու խնայելու՝ ըրած գործքին չարութիւնն երեսը կը զարնէ. եւ մարգարէական հոգւով՝ այսպիսի անիրաւ ու չարագործ ցեղի մը

1 Գնելայ սպանութեան դէպքն, ինչպէս վերը զրուցեցինք, այսպէս կը պատմեն Բուզանդ (Դ. Դպր. ԺԵ. Գլ. 116—123) եւ Մեսրոպ Երէց (Գլ. Ե. 32—42.), որոնք քանի մը տարբեր պարագաներ ալ աւելցընելով, զորոնք դուրս ձգեցինք։ Իսկ Խորենացին բոլորովին տարբեր կը պատմէ։ Օր մը, կ՚ըսէ, Արշակ թագաւորը իր սիրելի Կոգայովիտ գաւառը որսի ելած ըլլալով եւ սաստիկ երէ բռնելով՝ սկսաւ խիստ պարծիլ։ Տիրիթ եւ Վարդան սրիկայ աղէկ առիթ սեպելով՝ ըսին որ Գնել իր մայրենի հօրը՝ Գնել Գնունիէն այնպիսի երկիր մը ժառանգութիւն առած է, ուր ասկէց շատ աւելի երէ կը գտնուի։ Թագաւորն ասոր լսելով՝ անմիջապէս Գնելին թուղթ մը գրեց որ Շուտ մը իրեն համար որսի պատրաստութիւն տեսնէ, որպէս զի գայ հոն թագաւորի արժանի որսայ զբօսանք ընէ։ Աս գրեց եւ շուտ մ՚ելաւ գնաց, որ զինքն անպատրաստ գտնելով՝ իբրեւ անհնազանդ եւ արքային զուարճութիւնը չուզող՝ կարող ըլլայ պատժել։ Բայց երբ որ հասաւ ու արտաքոյ կարգի պատրաստութիւն եւ իրօք ալ խիստ շատ երէոց բազմութիւն տեսաւ, սաստիկ նախանձելով՝ Վարդանայ ձեռքով որսի մէջ զինքն սպաննել տուաւ, անանկ կարծեցընելով որ ըստ պատահման եղած բան մըն է, եւ անոր համար փառաւոր յուղարկաւորութիւն ալ ընել տուաւ։ Խոր. Գիրք Գ. Գլ. ԻԳ։

երկայն ատեն Թագաւորական գահին վրայ չմնալէն ու Արշակայ իր ըրածներուն պատիժն ընդունելիքը գուշակելէն ետեւ՝ զինքն իր ամօթոյն ու պատկառանացը մէջ կը ձգէ արդար բարկութեամբ դուրս կ'ելլէ։ Անկէ ետքը մէյ մ'ալ Թագաւորին երեսը չէր ուզեր տեսնել. բայց նոյն ժամանակն ալ իր որդեսէր ու հայրենասէր սիրտը չէր կրնար ժուժալ որ զինքը բոլորովին մոռնայ, հապա եղածներուն վրայ կ'ողբար եւ միշտ Արշակայ համար արցունք Թափելով Աստուծոյ աղօթք կը մատուցանէր որ աչքը բանայ եւ ուղղութեան գայ։

Իսկ Արշակ խելքը գլուխը բերելու եւ երանելի Հայրապետին սիրտն առնելով՝ հետը հաշտուելու տեղ, օրէ օր նորանոր անպիտանութիւններով իրեն աւելի ցաւոց ու տրտմութեան պատճառ կ'ըլլար։ Մինչեւ նոյն ատեն ըրածներուն վրայ աս ալ աւելցուց որ բուն կնոջը կենդանութեան ատեն՝ ելաւ զՓառանձեմ իրեն կնութեան առաւ, որն որ Ողոմպիադա Թագուհւոյն վրայ նախանձելով՝ սաստիկ անարժան կերպով մը զանիկա մեռցընել տուաւ, որպէս զի ինք Թագուհի ըլլայ, եւ Հայաստանեայց պարգեւ ըրաւ Պապ Թագաւորը։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԱՐՇԱԿԱՒԱՆ ՔԱՂԱՔՆ ՈՒ ԻՐ ՀԵՏԵՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

—

Ս. Ներսէս եւ Արշակ: — Թագաւորը քաղաք մը շինելու յետոյ կը շարժի: — Ան քանիս չարաչար հետեւանքները: — Նախարարք Շապհոյ կը դիմեն, որն որ Հայաստան գալ կը խոստանայ: — Արշակաւանայ կործանումը: — Մինչ Ներսէս օգնութեան կը հասնի: — Ուրիշ: — Քաղաքային պատերազմ: — Հռոմայեցիք Հայաստանի վրայ կ'արշաւեն: — Թագաւորը Ս. Կոստանդնուպոլիս կը ղրկէ: — Ներսէս ներքին խաղաղութիւնը կը հաստատէ:

—

ԹԱԳԱՒՈՐ՝ որ ոչ ունի զիմաստութիւն աթոռակից իւր, ոչ կարէ ի վիճակին իւրում վայելուչ գոլ, ըստ երեւելի հին մատենագիրներէս մէկը[1]: Ան խելացի խօսքին ցոյցն ունինք Արշակայ վրայ. ինք ի բնէ իմաստութենէ զուրկ ըլլալով, երբ որ զՄեծն Ներսէս քովը կ'ունենար եւ անոր խորհրդովը վարուելով՝ իբրեւ թէ անոր իմաստութեան մասնակից կ'ըլլար, ան ատեն իր ժողովուրդն ըստ պատշաճի կը կառավարէր, ամէն բան աղէկ կ'երթար եւ Հայաստան կը ծաղկէր կը պայծառանար. ասոր հակառակ երբ որ անիկա թագաւորին քովէն կը հեռանար եւ կամ Արշակ երանելի Հայրապետին խօսքերուն չէր հետեւեր, ան ատեն իր վիճակին ու աստիճանին անարժան գործքերու մէջ կ'իյնար: Բայց մանաւանդ երբ որ Գնելայ սպանութենէն ետեւ՝ Ս. Ներսէս արքունիքէն բոլորովին հեռացաւ եւ ամենեւին թագաւորին խորհրդեան մէջ չէր մտներ, այլ ան ժամանակ Արշակ մեծամեծ սխալմունքներ ընելով եւ անվայել գործքեր գործելով, չէ թէ միայն հայրենեաց գլուխը անհնարին չարիքներ բերաւ, հապա նաեւ ինքն ալ կործանման վտանգի մէջ ինկաւ,

[1] Եղիշէ, Պատմ. Վարդանանց, Բ. Յեղ. 26:

որմէ հագիւ նոյն Ս. Կաթողիկոսին իմաստութեամբը կրցաւ ազատիլ։

Այս Արշակայ գործած հայրենեաց խիստ վնասակար գործքերուն մէկն էր Արշակաւան վատանուն քաղաքին շինութիւնը։ Թագաւորն՝ անշուշտ իր անունն անմահացընելու համար՝ ուզեց իրեն սիրելի Կոգայովիտ գաւառին մէջ Մասեաց լերանց կռնըկի կողմը ձեռակերտ մը շինել. եւ որպէս զի սա իր քաղաքը շուտով մեծնայ, շէննայ, բազմամարդ ըլլայ, հրովարտակ մը հանելով հրաման տուաւ որ նոյն քաղաքին մէջ բնակելու համար եկողներուն՝ յառաջագոյն գործածին վրայ ոչ քննութիւն ոչ դատաստան ըլլայ, եւ ամենեւին մէկն այսպիսի բանի մը համար չպատժուի։ Երբ որ սա հրովարտակը Հայաստանի ամէն կողմը հրատարակուեցաւ, չորս դիէն սկսան դունդ դունդ չարագործներ հոն թափիլ։ Աւելի դէշն ան էր, որ չէ թէ միայն յառաջագոյն չարիք գործած գտնուողներն՝ անպատիժ մնալու համար՝ հոն կը վազէին, հապա շատ մարդիկ՝ պատիժ չընդունելնուն վրայ ապահով ըլլալով՝ գողութիւններ, աւազակութիւններ, յափշտակութիւններ, սպանութիւններ կ՚ընէին, եւ ժողված հարստութիւններովնին՝ կ՚անձապարէին մէյ մը նոյն տեղն իյնալ. ուր որ անկէ ետեւ ան ապօրինաւոր ու անիրաւ կերպով ձեռք բերած ինչքերնին հանդարտութեամբ եւ անկասկած կրնային վայելել։

Այսպէսով քիչ ժամանակուան մէջ մեծ ու բազմամարդ քաղաք մ՚երեւան ելաւ, որուն մէջ հաստատեց Արշակ իր արքունիքը եւ չամչցաւ նոյնն իր անուամբն Արշակաւան անուանել։ Եւ թէպէտ սա պատճառաւ շատ մարդիկ մոլորի վրայ նստան, շատ աներ բոլորովին կործանեցան եւ աւելի շատեր սգոյ մէջ ընկղմեցան, շատ ընտանիք իրենց ծնողքը կորսընցուցին, աւելի շատ մարդոց կինը հափափեցաւ.

բայց այս ամենայն Թագաւորին հոգը չէր ըլլար, հապա իր խելքը միտքն իր քաղաքը մեծցընելու շէնցընելու վրայ էր: Շատոնք արդարութիւն եւ իրաւունք խնդրելով ու մերժուելով՝ ձայներնին կը բարձրացընէին եւ հրապարակաւ Թագաւորին ու անոր կողմնակից եղող քանի մը իշխաններուն դէմ կը տըրտընջէին. սակայն ամենեւին իրենց միտ դնող կամ իրաւունք ընող չէր ըլլար: Անոր համար առակ եղած էր կ'ըսէին. Իրաւունքը մեռաւ, ուստի եւ տեղ մը չիգտնուիր. թէ որ միայն կորսուած ըլլար, ետեւէն կ'իյնայինք, կը փնտռէինք, կը գտնէինք. բայց մեռած է չիգտնուիր: Աս կերպով բոլոր աշխարհքն ողբով ու հառաչանքով լեցուեցաւ եւ ամէն մարդ իրեն եղած վնասներուն վրայ կու լար:

"Նոյն իսկ Նախարարները՝ որոնցմէ ոմանք աս առթով մեծամեծ վնասներ ու կորուստներ ունեցած էին, շատ անգամ աս բանիս համար Թագաւորին բողոք կ'ընէին. բայց Արշակ անոնց խօսքն ալ բանի տեղ չէր դներ: Աս տեսնելով Նախարարներէն ոմանք Պարսից Շապուհ Թագաւորին դիմեցին եւ Արշակայ վրայ տրտունջ ընելով՝ անոր դէմ իրմէ օգնութիւն խնդրեցին: Շապուհ՝ որ միշտ առիթ կը սպասէր Հայաստան առնելու եւ իր իշխանութիւնն հոն հաստատելու, շատ ուրախացաւ աս բանիս վրայ, եւ շուտ մը մեծ զօրավարի մը հրամանատարութեան տակ՝ քիչ մը զօրք խաւրեց, որոնք եկան Նախարարաց պատրաստած Հայ գնդին հետ միացան, եւ կ'ուզէին Թագաւորը բռնել: Եւ թէպէտ Արշակ Կովկասու կողմերը փախչելով՝ վտանգէն ազատեցաւ, բայց Պարսիկներն Անի ամրոցը մտան, արքունի գանձը կողոպտեցին ու մինչեւ Թագաւորաց ոսկրները գերեզմաններէն հանեցին, առին տարին. թէպէտ աս վերջինները Նախարարք ձեռքերնէն առնելով ետ դարձուցին:

Սոյն նախարարք Թագաւորին հեռաւորութիւնն իրենց օգնական գտնելով՝ զօրք Արշակաւանին վրայ ինկան, եւ սրտերնին վերջին աստիճանի այրած ըլլալով՝ ամենեւին բանի մը չխնայեցին, կոտորեցին, այրեցին, աւարեցին, մեռցուցին. ծերն ու երիտասարդը, կինն ու տղան՝ ամէնքն առհասարակ թրէ անցուցին. միայն շատ պզտիկ եւ ըստ մեծի մասին անդեայ տղաք ապրեցընելով՝ առին մէկտեղ գերութեան տարին։

Ս. Ներսէս իր առանձնութեան մէջ Նախարարաց՝ Արշակաւանին վրայ ունեցած դիտաւորութիւնը լսելով՝ կը սարսի կը դողայ ըլլալու չարիքներուն, թափուելու արեան վրայ. կ'ուզէ անձամբ գալ առջեւն առնել, կ'աճապարէ գիշեր ցորեկ յառաջ երթալով կը հասնի։ Բայց ո՜հ, բոլոր աշխատութիւնը պարապ է, ամէն բան լմնցեր է. տներն ու պարիսպները կործանած, արդէն անդին դեռ բոլորովին չմարած կրակներու եւ մոխրի ու փլատակներու մնացորդներ կը տեսնուին, չկործանած պատերն արեամբ ներկուած, փողոցներն ու հրապարակները դիակներով լեցուած են։ Թէպէտ նոյն անօրէն քաղքին բնակիչներն ամենեւին արգահատութեան արժանի չէին, բայց Ս. Հայրապետն՝ աս աղետալի տեսիլքն առջեւը բացուելուն պէս՝ իրենց ինչ տեսակ մարդ ըլլալը կը մոռնայ, եւ միայն աս դառն կատարածնին մտածելով՝ ի գութ կ'արգահատի, վրանին յորդ արցունք կը թափէ, ինք իրեն մեղադիր կ'ըլլայ որ բաւական շուտով չաճապարեց։ Աս տխուր մտածմանց մէջ եղած ատեն՝ յանկարծ միտքը կու գայ որ գուցէ դեռ անոնց մէկ մասին կրնայ օգնութեան հասնիլ, կը մտածէ որ գուցէ քաղքին հեռաւոր կողմերը տեղ տեղ դեռ արեան ճապաղիք կ'ըլլան, որն որ կրնայ արգելել։ Աս յուսով անմիջապէս կը սկսի շուրջ դին պտըտիլ. բայց ամէն տեղ նոյն տպա-

կանութիւնն, ամէն կողմ նոյն սիրտ խշխշացընող տեսարանն առջեւը կը բացուի։

Սակայն կը տեսնէ որ անդիէն բազմութիւն մը կամաց կամաց կը հեռանար. շուտ մը մտածելով թէ Նախարարք կրնան ըլլալ՝ որ իրենց զօրքը հեռանան, եւ իբրեւ թէ ներքին ազդեցութիւն մ'ունենալով որ ետեւներնէն երթայ, ոչ յոգնութիւն կը նայի, ոչ ուրիշ բան, հոն կը փութայ՝ ուր որ կը կարծէ թէ իր ներկայութիւնն հարկաւոր կրնայ ըլլալ։ Բայց թէ որ հասած ատեն առջեւը բացուած խեղճ տեսիլքը սիրտը կտոր կտոր ըրաւ նէ, գոնէ ան մխիթարութիւնն ալ ունեցաւ, որ դեռ ժամանակ կար մեծ չարիք մը խափանելու։ Սաստիկ մարդ-քարասիրտ պէտք էր ըլլալ՝ որ նոյն տեսարանէն աղէքը չխորովէին։ Առջեւը կ'ելլէ բազմութիւն մատաղ ու անմեղ մանկանց՝ որոնք հօրերնուն բազուկներնէն, մօրերնուն ծոցերէն յափշտակուած՝ իրենց ազգային զինուորաց ձեռօք իբրեւ տարաշխարհիկ գերի կը վարէին, անոնց աղիողորմ լացն ու վայնասունը լսել, եւ ի գութ չշարժիլ՝ անկարելի բան էր։ Շատ երջանիկ կը սեպէր ինք զինքը Ներսէս Մեծ՝ բաւական ժամանակին հասնելուն համար, որ կարող ըլլայ գոնէ նոյն վրէժխնդրութեան անպարտ զոհերն իրենց հալածչաց ձեռքէն ազատել։

«Նախարարք Ս. Կաթողիկոսին գալուստը լսելով՝ թեպէտ եւ կը խռովին իրար կ'անցնին՝ ըրածներնուն վրայ իրմէ յանդիմանուելիքնին գիտնալով, բայց սակայն այնչափ է իր վրայ ունեցած սէրերնին ու յարգութիւննին, որ ամէն կողմանէ կ'աճապարեն կուգան՝ զինքը պատշաճ մեծարանօք ընդունելու։ Ներսէս գործած չարիքներնուն համար զիրենք խստիւ կը յանդիմանէ, նախ՝ իրենց տիրոջն ու թագաւորին դէմ Շապհոյ դիմելնին եւ հիմակ ալ այսպիսի անգութ կերպով վրէժխնդրութիւն առնելնին սաստիկ

երեսնին կը դառնէ։ Վերջապէս հայրական սիրով կը յորդորէ եւ իր աստուածային իշխանութեանը կը պահանջէ որ ան գերի առած տղաքնին թողու։ Կ'առնէ զանոնք ձեռքերնէն եւ որթերով (կաղնիներով) մետաքսէ դօտի մը կապել տալով, կը սկսի ամէն կերպով իրենց խնամ տանիլ ու դարմանել՝ մանաւանդ մարդիկ դնելով եւ վրանին հսկելով որ աղէկ նային։ Նոյն ատեն երթալով մեծցաւ ու շէնցաւ, խոշոր աւան մ'եղաւ, որուն անունը՝ տղոց որթովք հոն կուելնուն յիշատակին համար՝ Որթք անուանեցաւ։ Այսպէս նոյն ատենն եղաւ Մեծին Ներսէսի մարդասիրութեան ու հայրական հսկողութեան Հայաստանի մէջ կանգնուած անմահ յիշատակարաններէն մէկը։

Արշակունեաց պատմութեան պատահած չարիքները ու Ս. Ներսէսին նոյն առթով Հայրենեաց ըներելու բարիքներն այսչափով լմնցած չէին։ Արշակ երբ որ իր սիրելի ձեռակերտին գլխուն եկածները լսեց, իր անխոհեմ գործքին հետեւութիւնները տեսնելով՝ խելքը գլուխը բերելու եւ ազդուած վէրքերուն դարման տանելու տեղ, կարծես թէ ուզեց չարիքներն աւելի մեծցընել եւ վէրքերն աւելի խորունկցընել։ Նախարարաց ըրածին դէմ բարկանալով՝ միտքը դրաւ որ անոնցմէ սաստիկ վրէժ առնէ. ուստի Վրացմէ օգնական զօրք վարձած եւ իր կողմն ըլլողներէն խել մը մարդիկ գլուխը ժողված՝ սկսաւ վրանին քալել։ Իսկ նախարարք փոխանակ յանցանքնին ճանչնալով՝ պատշաճ եղանակաւ մը թագաւորին սիրտն առնելու, աւելի եւս յանդգնեցան, եւ յայտնապէս ապստամբութեան դրօշը բանալով՝ ամնապարեցին իրարու հետ միաբանութեան դաշինք դրին, ամէն միջոց բանեցընելով՝ իրենց բոլոր երկիրները Արշակայ դէմ ոտք հանեցին, անդիէն անդիէն շատ զօրք ժողվեցին, եւ մեծ բանակ մը կազմելով՝ Ներ-

սեհ կամաւորականին զօրավարութեամբը Թագաւորին դիմացն ելան ։

Երկու բանակները քանի մը անգամ իրարու հետ զարնուեցան. Հայաստանի դաշտերը ներկուեցան իր որդիքներուն ձեռքովը եւ իր որդւոցն արեամբ ։ Երկու կողմանէ ալ շատ մարդիկ մեռան. բայց որովհետեւ Թագաւորին կողմինները՝ ըստ մասին վրէժխնդրութեան հոգւով վառուած եւ ըստ մասին իրենց խոստացուած մեծամեծ վարձքէն գրգռուած էին, իսկ Նախարարաց կողմինները անշուշտ գիտէին որ եթէ յաղթուելու ըլլան՝ գլուխնին մեծամեծ չարիք պիտի գայ, անոր համար երկու կողմն ալ վերջին աստիճանի քաջութեամբ կը պատերազմէին եւ յաղթութիւնն երկայն ժամանակ անորոշ մնաց ։ Այս ներքին պատերազմը, աս տէրութեան մը գլուխը գալու չարիքներուն ամենէն մեծը դադրեցընելու, երկու կողմն ալ իր պատշաճ չափոյն մէջ խոթելու համար՝ հարկ էր որ վրանին արտաքուստ վտանգ մը սպառնայ ։ Չենք գիտեր՝ դժբախտութեամբ թէ բարեբախտութեամբ ըսենք՝ նոյն վտանգն երկայն ատեն չուշացաւ, եւ այնպէս մեծ ու սաստիկ էր՝ որ մէկէն բաւական եղաւ բոլոր թշնամութիւններուն վերջ տալու ։ Հայադունդ զօրքերը վերջին աստիճանի սաստկութեամբ իրարու հետ զարնուած ժամանակ՝ անդիէն յանկարծակի լուր հասաւ թէ Վաղէս կայսրը՝ որն որ եղբօրը Վաղենտիանոսին յաջորդած էր, Թէոդոս զօրավարին հրամանատարութեամբը վրանին մեծ բանակ մը կը խրկէ ։

Այս գուժն ամենուն սրտին մէջ մեծ վախ ձգեց, բոլորը Հայրենեաց գլուխը գալու վնասներէն սաստիկ զարհուրեցան ։ Եւ որովհետեւ ազնուական սրտից մէջ Հայրենասիրութեան զգածմունքը՝ Հայրենեաց վտանգի մէջ գտնուած ատեն՝ աւելի կը զարթնու, անոր համար Արշակայ դէմ պատերազմող Նախարարք

ւս մեծ վտանգը տեսնելով եւ միանգամայն իրենց ըրած սխալմունքն ալ ճանչնալով՝ սկսան մեծապէս ցաւիլ ու հնարք մը մտածել որ Թագաւորին հետ հաշտուելով՝ բոլոր զօրութիւննին օտար Թշնամւոյն դէմ միաբանեն: Բայց տարակուսելով որ արդեօք Արշակ իրենց դարձն ինչպէս պիտ'որ ընդունի, չէին համարձակեր մտքերնին յայտնելու: Իրենք աս խորհուրդներուն մէջ եղած ատեն՝ Թագաւորն ալ վերահաս վտանգն իմանալով՝ զարհուրեցաւ, շփոթեցաւ, խելքը գլխէն գնաց: Միայն իր նախարարաց հետ չէր կրնար գլուխ ելլել. հիմա մէկ կողմանէ անոնք, մէկալ կողմանէ Հռոմայեցիներն իրեն դէմ ելած կը տեսնէր. արդէն ալ գիտէր որ նաեւ Պարսից Թագաւորն իրեն Թշնամի է եւ վրան յարձակելու համար՝ նշանի մը կը սպասէ: Ուստի ինքն ալ սկսաւ բաղձալ նախարարներուն հետ խաղաղութիւն ընելու. սակայն անոնց միտքը չճանչնալով՝ ինչ ընելիքը, ո՛ր կողմը դառնալիքը, որո՛ւն ապաւինելիքը չէր գիտեր:

Բայց Ներսէս Մեծ՝ Հայաստանի պաշտպան ոգին հոն չէ՞ մի. բաւական չէ՞ մի հիմակ ալ առջի անզգամութեան պէս իր իմաստութեամբն ամէն բան կարգի դնելու: Թագաւորն ասոր վրայ ամենեւին չէր տարակուսեր, մանաւանդ Թէ աղէկ գիտէր որ բոլոր իր տէրութեան մէջ մինակ անիկա է որ զինքն աս դժուարին վիճակէն կրնայ հանել. բայց... կ'ուզէ՞ արդեօք, յանձն կ'առնէ՞...: Աս մտածման մէջ կը տանջուէր Արշակ: Երանելի Հայրապետին հայրական խրատներն արհամարհելը, անոր յորդորանքներն ու սպառնալիքներն ոտքի տակ առնելով՝ իր անկարգութիւններէն ետ չկենալը, շատ անգամ զանիկա դառնացընելն ու սիրտը վիրաւորելը նոյն ժամանակ մէկէն միտքը գալով, Գնելայ անպարտ արիւնն, Արշակաւանայ պատճառաւ պատահած չարիքներն ու

թափուած սատանի արիւնն աչքին առջեւը նկարուելով՝ գրեթէ յուսահատութեան մէջ կ'իյնար. անկարելի կը սեպէր որ Ս. Կաթուղիկոսն իրեն օգնութեան հասնիլ ուզէ: Չէր գիտեր որ ճշմարիտ հայրենասէրը՝ հայրենեաց օգուտը՝ չէ թէ միայն իր անձնական վրէժխնդրութենէն, հապա նաեւ բուն իսկ իր կեանքէն ալ շատ վեր կը բռնէ. չէր կրնար հասկընալ որ Քրիստոսի հաւատարիմ աշակերտներուն վրէժխնդրութիւնը՝ չարեաց փոխարէն բարիք հատուցանելն է:

Սակայն ժամանակ չկար, վտանգը կը սաստկէր, Թէոդոսին գնդերը Հայաստանի սահմանագլուխները կը մօտենային. Ան վերջին կարօտութեան մէջ ալ Արշակայ ճարը հատնելով՝ վախով ու դողութեամբ Սուրբին կը դիմէ. ետեւէ ետեւ մարդ խաւրելով՝ կ'աղաչէ որ բռնածները մոռնայ, ու մեծ նեղութեան ատեն օգնութիւնը չզլանայ. կը խոստանայ որ ալ ասկէ ետեւ կը փոխուի, բոլորովին տարբեր ընթացք մը կը բռնէ եւ մինչեւ նոյն ատեն բռնած չարիքներուն վրայ ալ կ'ապաշխարէ: Միայն, կ'ըսէր, ինք գայ դէս ու վտանգէս ազատէ եւ խաղաղութիւն ընէ, ետքը ինչ կ'ուզէ նէ՝ հրամայէ, ամէնն ալ կատարելու պատրաստ եմ: Մեկալ կողմանէ նախարարներն ալ, որոնք՝ ինչպէս ըսինք՝ բռնածներուն վրայ կը ցաւէին եւ հայրենեաց գլուխն եկած ու գալու վնասները տեսնելով՝ ամէն կերպով կը ջանային որ խաղաղութիւն ըլլայ, շատ անգամ թէ անձամբ եւ թէ ուրիշ աղաչաւորներու ձեռքով կը խնդրէին որ գայ մէջերնին միջնորդ ըլլայ, զիրենք թագաւորին հետ հաշտեցընէ: Նոյնպէս եպիսկոպոսք եւ ուրիշ գլխաւոր եկեղեցականք ալ մէկտեղ ժողվելով՝ կ'աղաչէին կը պաղատէին որ իր վիճակին կորստեան վրայ գթայ, դարման տանի, թող չտայ որ բոլորովին կործանի:

Ս. Ներսէս՝ որ արդէն Հայրենեաց գլուխն եկած չարիքներուն վրայ արտասուեց եւ ամենէն աւելի կը ցաւէր, եւ իսկզբան միայն անոր համար քիչ մը կ'ուշացնէր Արշակայ խնդիրքը կատարելու՝ վասն զի իրաւամբ կը կասկածէր որ անիկա վտանգէն ազատելուն պէս՝ դարձեալ առջինէն աւելի չարեաց մէջ պիտի՛ որ իյնայ, ուստի թէ թագաւորին թէ աշխարհին համար օգտակար կը կարծէր քիչ մ'երկայն ատեն նեղութեան մէջ մնալնին, երբ որ այս ամենայն տեսաւ, ալ չկրցաւ դէմ դնել, խնդիրքներնուն զիջաւ։ Եկաւ թագաւորին ու նախարարաց մէջ մտաւ, երկու կողման ալ պակասութիւններն առջեւնին դնելով՝ հաւանեցուց որ սխալմունքնին շտկելով՝ իրենց պատշաճ չափուն մէջ մտնեն։ Ո՛վ կրնար, մանաւանդ այսպիսի պարագայից մէջ, անանկ իմաստուն եւ հայրական խրատներուն դէմ դնել։ Երկու կողմն ալ իրենց յանցանքը ճանչնալով՝ թագաւորը նախարարներուն խօսք տուաւ որ անկէ ետեւ ալ ուղղութեամբ եւ արդարութեամբ վարուի եւ ամենեւին մէկու մը իրաւանց կամ աշխարհին օրինաց դէմ բան չընէ. նախարարքն ալ իրենց կողմանէ խոստացան որ միամտութեամբ եւ հաւատարմութեամբ իրեն հպատակին ու հնազանդին։

Շատ մխիթարուեցաւ Ս. Ներսիսին սիրտը՝ երբ որ թագաւորն ու նախարարքը այսպէս իրարու հետ հաշտուած, մէկմէկու օգնելու, օտարքին թշնամին վանելու եւ հասարակաց բարիքն յառաջ տանելու փափաքով վառուած տեսաւ. մանաւանդ որ աս իրենց միաբանութեան հոգին շուտ մը բոլոր զօրքին ալ հաղորդուեցաւ։ Ի՛նչ գեղեցիկ եւ սրտաշարժ բան էր տեսնելը՝ որ ան քիչ մը յառաջ իբրեւ թշնամի իրարու դէմ սաստիկ կատաղութեամբ կռուող եւ մէկմէկու արեան ծարաւի եղող մարդիկ՝ հիմա զէնքերնին մէկդի ձգելով՝ իրարու գիրկ կը նետուէին,

եւ բոլոր թշնամութիւնն ու հակառակութիւնը մոռնալով՝ իբրեւ բազմաժամանակեայ բարեկամ սիրով կը խօսակցէին։ Իւրաքանչիւր կողման զինուորք պատերազմի մէջ դիմացիններնուն ցուցուցած մեծ քաջութիւնը գովելով՝ իրարու յորդոր կ՚ընէին որ նոյնչափ եւ առաւել եւս քաջութեամբ հասարակաց թշնամւոյն դէմ եւ հայրենեաց պաշտպանութեան համար կռուին։

Բայց աւա՜ղ որ աս ընդհանուր ուրախութիւնն ու մխիթարութիւնը բոլորովին առանց տխրութեան ու ցաւոց չէր։ Այնչափ նախարարաց մէջէն գտնուեցան երկու հոգի, որոնք ոչ հայրենեաց վտանգէն, ոչ իրենց ընկերաց օրինակէն, ոչ ալ Ս. Կաթողիկոսին խրատներէն յորդորուեցան իրենց չար ճամբէն դառնալու եւ թագաւորին հնազանդութեան տակ մտնելու։ Եւ երբ որ տեսան թէ իրենք առանձին մնացին, գաղտ ելան Պարսից թագաւորին քովը փախան։ Աս երկու մշտնջենաւոր նախատանաց արժանի նախարարք էին Արծրունեաց Մերուժան նահապետն եւ անոր քեռայրը Վահան Մամիկոնեան, որոնք՝ եւ մանաւանդ Մերուժան՝ ետքէն մեծամեծ չարիք հասուցին իրենց ազգին, ինչպէս որ իր տեղը պիտի տեսնենք։

ԳԼՈՒԽ Ի.

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ԱՔՍՈՐ ԿԸ ԽՐԿՈՒԻ

—

Երանելին հայրապետը դարձեալ հաշտարար կ'ուզէ ըլլալ: — Զխօրերն պաշարեալ կը գտնէ: — Վաղէս: — Թէոդոս զօրապետը կը հալածեցնէ: — Կայսրին գրան ընդունելութիւնը: — Ս. Ներսէս աքսոր կը խրկուի: — Աւխոնութեան կը պատահի եւ անբնակ կղզի մը կ'ելնայ: — Նոյն տեղին աղօթելը:

—

ՍՏՈՅԳ է Մեծին Ներսէսի միջնորդութեամբ Հայաստանի ներքին խաղաղութիւնը հաստատուած էր, բայց ամենայն ինչ լմնցած չէր, արտաքին թշնամիներն ալ հեռացընելու եւ ամոքելու էր: Սակայն աս բանս դիւրին չէր: Թէ որ առջի անգամ Ս. Կաթողիկոսին աս հաշտութեան պաշտօնը կատարելը մեծ դժուարութիւններով կապուած էր, անկից կրնայ իմացուիլ որ աս երկրորդ անգամ որչափ աւելի դժուարութիւններ կային առջեւը: Նախ՝ հաշտեցընելու զօրավորը՝ մի եւ նոյն անձն էր, զորն որ քանի մը տարի յառաջ՝ թագաւորին եւ բոլոր աշխարհքին կողմանէ հաստատուն հաւատարմութեան եւ անքակ բարեկամութեան խոստմունքներ ընելով՝ ամոքած ու հաւանեցուցած էր որ ետ քաշուի, եւ որն որ նորէն եկած էր նոյն հաւատարմութեան ու բարեկամութեան դէմ գործելուն համար: Բայց թէ որ Թէոդոսին քաղցրութիւնն ու ազնուասրտութիւնը՝ Ս. Ներսէսին խօսքին եւ աղաչանաց լսելու ըլլալուն վրայ երաշխաւորութիւն մը տալով՝ գործքը քիչ մը կը դիւրինցընէր նէ, անդին կային հանգամանքն ու բնութիւնը՝ չէ թէ միայն գործքին յաջողութիւնը անհամեմատ դժուարութեանց տակ կը ձգէր, հապա նաեւ նոյն իսկ իր ազատութեան եւ կենացն ալ վտանգի մէջ իյնալուն վախ կու տար: Վաղէս՝

հոգւով եւ մարմնով Արիանոսաց կողմն ըլլալով՝ ուղղափառ Հայրապետները սաստիկ կը հալածէր եւ իր խոտոր աղանդին չդարձողներն աթոռներնէն վար առնելով՝ հեռու տեղեր աքսոր կը խաւրէր։

Այս ամենայն երանելի Կաթողիկոսին աչուքներուն առջեւն էր, ամենեւին պատճառ մը չունէր յուսալու որ նոյն ինքնակալն իրեն հետ աւելի ակնածութեամբ պիտի վարուի՝ քան թէ այնչափ երեւելի Հայրապետներուն հետ. բայց աս խորհրդածութիւնները չկրցան իր քաջասրտութեան յաղթել ու իր արիութիւնը լքուցանել։ Հայրենիքն ու իր հօտը վտանգի մէջ կը տեսնէր եւ իրեն օգնութեան կարօտ. ան բաւական էր զինքն յորդորամիտ ընելու որ իրենց օգտին համար ձեռքէն եկած միջոցներն ի գործ դնէ, թէպէտ եւ յայտնի ալ տեսնէր որ անկից իրեն անձին մեծ վնաս պիտի հետեւի։ Ուստի եւ սիրով յանձն առաւ երթալ ուր որ կը կարծէր թէ անոնց կրնայ օգնել։ Եւ որովհետեւ թէպէտ ներկայ ըլլար թէպէտ հեռու, իբրեւ հովիւ հսկող, իբրեւ գթած հայր՝ իր խնամքը յանձնուած հօտին, իր հոգեւոր զաւակացը բարիքը միշտ կը հոգար, հեմակ ալ չգիտնալով թէ որչափ ժամանակ արդեօք անոնցմէ հեռու պիտի մնայ, գուցէ ալ գլուխը գալիքն յայտնապէս տեսնելով, ուզեց իր բացակայութեան առեն այնպիսի տեղակալ մը թողուլ, որուն վրայ կարենայ վստահ ըլլալ որ զիրենք աղէկ կը խնամէ։ Աս ընտրած տեղակալն էր իր Խադ սարկաւագը, զոր որ արդէն իսկզբան բոլոր իր շինել տուած հիւանդանոցներուն ու աղքատանոցներուն վրայ վերակացու դրած էր։ Ճամբայ ելած՝ զինքը Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց եպիսկոպոս ձեռնադրեց, ու մինչեւ իր դարձին ժամանակն անոր յանձնեց բոլոր Հայաստանի հոգեւոր վերակացութեան հոգը։

Աս կողմանէ անհոգ ըլլալով՝ ճամբայ ելաւ Ներսէս դէպ ի Հռոմայեցւոց բանակը։ Թէոդոս զօրապետը դարձեալ զինքն առջի անգամուան պէս իր աստիճանին ու արժանեացը համեմատ պատուով ու սիրով ընդունեցաւ։ Ս. Հայրապետն իրեն աղաչեց որ Հայաստանի վնաս մը չհասցընէ, եւ եթէ Թագաւորն ու Նախարարք յանցաւոր ալ են նէ, նոյն յանցանքին պատիժը խեղճ ժողովրդոց քաշել չտայ, այլ հարկերն առնէ եւ դառնայ։ Եւ որովհետեւ յայտնի կը տեսնէր որ աս հեղ առջի անգամուան պէս դիւրաւ չէր զիջաներ զօրապետը՝ թէ որ եղած խոստումներուն աւելի հաստատուն ըլլալիքին վրայ ապահովութիւն ու երաշխաւորութիւն մը չունենար, անոր համար առաջարկեց որ Արշակայ Պապ որդին ու երեւելի Նախարարաց զաւկըները հետը պատանդ առնէ։ Ասով Թէոդոսին տարակոյսներն ու կասկածները փարատելով՝ ալ Ս. Հայրապետին աղաչանացը զիջաւ եւ առաջարկութիւնն յանձն առաւ։ Ուստի եւ ամէնքը մէկտեղ բանակին հետ Կոստանդնուպոլիս գացին։ Ս. Ներսէսին ձեռքովը Արշակ Վաղէսին նամակ մը կը խաւրէր, իր եւ Նախարարաց բերնէն գրուած, որուն մէջ Պարսից օգնելնուն համար իրենք զիրենք կը ջատագովէին եւ կը խնդրէին որ առջի բարեկամութիւնը դարձեալ մէջերնին հաստատուի։

Բայց որչափ տարբեր եղաւ աս անգամ գտած ընդունելութիւնն առջի հեղուան գտածէն։ Կայսրն առանց Թագաւորին թուղթը կարդալու, առանց Ս. Կաթողիկոսին երեսը տեսնելու, անշուշտ աւելի անոր ուղղափառութեան պաշտպան ըլլալուն համար՝ քան թէ քաղաքական նկատմամբ, հրամայեց որ չէ թէ միայն զինքը՝ հապա բոլոր հետն ըլլողները աքսորեն, ու երեսս պատճառ բերելով որ խոստման դէմ ընող եւ դրած ուխտը դրժող է։ Երբ որ կայսերական դրան մեծերն ու խորհրդականներն աս անիրաւ

ու բոլոր ազգաց իրաւանց դէմ հրամանը լսեցին, սաստիկ այլայլելով եւ ունենալու հետեւութիւններէն վախնալով, սկսան ամէն կերպով ջանալ որ ետ առնուլ։ Կայսեր առջեւը կը դնէին որ ինչպէս մեծ ազգի եւ հզօր թագաւորի մը կողմանէ խրկուած դեսպան է Ներսէս, որն որ թագաւորին ալ մերձաւոր ազգականն է ու բոլոր ազգին վերջին աստիճանի սիրելի։ Եթէ բոլոր իրաւանց դէմ՝ իրեն եւ հետը եղողներուն վնաս մ'ընես, կ'ըսէին, անշուշտ մեծ պատերազմ կը բացուի մեր եւ Հայոց մէջ։

Որչափ խօսեցան, այնչափ աւելի բռնկան, որ Վաղէս վերջապէս մեռցընելու հրամանն ետ առաւ. սակայն ինչ որ ըսին, ինչ որ ըրին՝ չկրցան զինքը հաւանեցընել որ բոլորովին ազատ թողու. հապա հրամայեց որ հեռու տեղ մ'աքսորուին[1]։ Ան ատեն նոյն իշխաններէն ոմանք՝ ուզելով ուրիշ կերպով զիրենք ազատել, եկան Ս. Կաթուղիկոսին առաջարկեցին որ Արիանոսաց մոլորութիւնն յանձն առնու։ Եթէ աս բանիս կը հաւանիս, կ'ըսէին, Մակեդոն մեր հայրապետը զքեզ եւ բոլոր հետդ եղողները աքսորանքէն կը զերծուցանէ։ Բայց Սուրբը, ինչպէս արդէն կրնայ մակաբերուիլ, եւ ոչ ուզեց անոնց խօսքը մտիկ ընել, արհամարհելով ու պարշելով մերժեց աս անարժան առաջարկութիւնը, որն որ յայտնապէս կը ցուցընէր թէ ինչ է Վաղէսին՝ իրեն եւ հետը եղողներուն դէմ բանեցուցած խստութեան բուն պատճառը։ Ուստի եւ կայսեր հրամանը շուտ մ'ի գործ դնելով՝ զինքը քանի եւ կեղեցականներովը մէկտեղ սաստիկ խստաշունչ ձմերուան ատեն՝ նաւ մը դրին, հեռու տեղ մ'աքսոր խրկեցին։ Իսկ Պապ եւ իր հետը եղող ուրիշ պատանդներն Արիոսեան աղանդին յանձն առնելով՝ աքսորէն ազատեցան եւ մայրաքաղաքը մնացին։

1 Բուզանդ, Դ. Դպր. Ե. Գլ. 87—89։

Բայց զՆերսէս եւ իր ընկերները տանող Նաւը ճամբան խիստ մրրկի հանդիպելով, երկայն ատեն ալեաց բռնութեան դէմ կռուելէն ետեւ՝ օդին սաստկութեամբն անբնակ ու վայրենի կղզի մը մղուեցաւ, ուր որ ժայռերու զարնուելով բացուեցաւ, եւ մէջինները հազիւ կրցան կեանքերնին ազատել։ Եւ որովհետեւ Նաւը Նորոգելն անկարելի էր եւ չէին համարձակեր պզտիկ մակոյկաւ ընդարձակ ծովին մէջ ճամբորդութիւննին յառաջ տանիլ, անոր համար ակամայ ստիպուեցան նոյն ամայի կղզւոյն վրայ մնալ։ Մարդ կրնայ ինք իրմէ իմանալ թէ ինչպիսի՛ նեղութիւն ու վիշտ կրեցին ասանկ բոլոր մարդկային ընկերութենէ եւ օգնութենէ զրկուած տեղ մը, ուր ոչ ուտելու բան մը կրնային գտնել, ոչ գիշերները անցընելու տեղ մը, ոչ օդին եւ եղանակներուն անհարթութեանց դէմ իրենք զիրենք պաշտպանելու ապաւէն մը։ Բոլոր նոյն կղզին մնացած ժամանակնին՝ կերակուրնին էր ասդին անդին աճող վայրենի արմատներ եւ ծովին երբեմն եզերքը ձգած ձկերը։

Այսպէս Աստուծոյ մասնաւոր խնամքովն արժանի եղաւ Ս. Ներսէս Նաւու Հաւատոյ ճշմարտութեան համար հալածուելու եւ իր մեծ արդեանց վրայ աս առաւելութիւնն ալ աւելցընելու։ Իր աստուածային սիրոյն սաստկութեամբն ու Աստուծոյ կամացը հնազանդելովը, այնպիսի դժնդակ առանձնութեան մէջ ուրախութեամբ ու զուարթութեամբ կ'անցընէր իր օրերը, եւ բոլոր հետն ըլլողներուն մխիթարութիւն ու քաջալերութիւն կու տար խօսքով եւ մանաւանդ օրինակով։ Այնպէս գոհ էր ինք ան ամայի անապատը, ինչպէս թագաւորական պալատի մէջ, եւ պատրաստ էր բոլոր կեանքն հոն անցընելու՝ թէ որ Աստուած անանկ ուզէր։

Սակայն Աստուած ողորմեցաւ Հայաստանեայց. չուզեց որ իր հաւատարիմ ծառան՝ զորն որ աս Նե-

զուլթեան հնոցին մէջ փորձած եւ ընտիր գտած էր, աւելի երկայն ատեն հեռու մնայ իր եկեղեցւոյն առաջնորդութենէն. չուզեց որ աս լուսաւոր ճրագն աւելի երկայն ժամանակ հոն ան առանձնութեան մէջ իբրեւ գրուանի տակ ծածկուած մնայ. իր ամենագէտ իմաստութեամբը պատշաճ սեպած ատենը՝ հոնկից հանեց եւ բերաւ իր սիրելի որդւոց ծոցը։

Եօթ ամիս էր որ Ս. Ներսէս եւ իր ընկերները նոյն անբնակ ամայի կղզւոյն վրայ կը գտնուէին, մէյ մ՚ալ Վաղեսին մեռնելովն ու Թէոդոս Մեծին կայսերական գահն ելլելովն՝ ամենայն ինչ կերպարանափոխ եղաւ։ Հերետիկոսք ստիպեցան ձայներնին քաշել, ուղղափառութիւնն սկսաւ նորէն պայծառանալ, հաւատոյ համար աքսորուած եպիսկոպոսք ետեւէ ետեւ ետ կը դառնային եւ իւրաքանչիւր իր աթոռը կ՚առնէր։ Ասոնց հետ մէկտեղ Ս. Ներսէս ալ՝ որուն գլուխն եկածն եւ ուր գտնուիլը նոյն միջոցին իմացուած էր, իր վտարանդութեան տեղէն ելլելով Կոստանդնուպոլիս եկաւ։ Մեծն Թէոդոս՝ որ զանազան անգամ առիթ ունեցեր էր զինքը տեսնելու եւ իր ընտիր առաքինութեանց վրայ զարմանալու, առաւ զինքը մեծ պատուով քովը պահեց, մինչեւ որ Կոստանդնուպոլսոյ Ա. ընդհանուր ժողովքն եղաւ։

Բայց մենք զինքն ան մայրաքաղաքին մէջ թող տալով անցնինք տեսնենք իր բացակայութեան ատեն Հայաստան եղածները։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՐՇԱԿԱՅ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Արշակ նորէն իր առջի ընթացքը կը բռնէ։ — Կամսարականաց ցեղը կը ջարդէ։ — Նոյն նախարարութեան հզօրագոյններուն գեղեցիկ գործքը եւ ընդունած փոխարէնը։ — Խաղ եւ իր ազգականները։ — Նախարարք Շապհոյ կը դիմեն։ — Պարսից զօրքն ու նախարարաց վարմունքը։ — Ս. Ներսէսին խրատները առջի տալ չ'առնեն։ — Թագաւորն անձնատուր կ'ըլլայ ու գերի կը տարուի։ — Փառանձեմ ու նախարարք։ — Մերուժանին եւ Վահան Մամիկոնեանին գործած չարիքները։ — Թագուհին անձնատուր կ'ըլլայ ու կը սպաննուի։ — Հայաստանի գլուխն եկած չարիքները։ — Արշակ ինք զինքը կը սպաննէ։

ԿԱՐԾԵՍ թէ Մեծն Ներսէս Հայաստանի բախտն ու երջանկութիւնը հետը մէկտեղ կը կրէր. երբ որ ինք մօտ կ'ըլլար, չարիք ու թշուառութիւնք կամ բոլորովին ի բաց կը հալածուէին եւ կամ ան ատեն միայն կը պատահէին՝ երբ որ իր խրատներուն ու խորհուրդներուն դէմ կը գործուէր. իսկ երբ որ ինք կը հեռանար, ամէն տեսակ դժբախտութիւնք ու տառապանք երկրին վրայ կը դիզուէին, ամէն կողմ սգով ու տրտմութեամբ կը պատէր։ — Երբ որ Ս. Կաթուղիկոսին աքսորուելուն լուրը Հայաստան հասաւ, Արշակ թագաւորը՝ փոխանակ տրտմելու եւ զանիկա ազատելու միջոց փնտռելու, կարծես թէ աւելի ուրախացաւ, ու ալ ամէնուն կապուած կամ վախ չունենալով՝ ըրած խոստմունքները մոռցաւ, ոտքի տակ առաւ նախարարաց հետ դրած դաշինքը, սկսաւ իր անիրաւութեան ու բռնութեան գործքերն անդադար եւ անխիղճ յառաջ տանիլ։ Նախ միտքը դրաւ Արշակաւանայ կործանման վրէժը նախարարներէն առնել. եւ որովհետեւ Ներսէհ Կամսարականն ամէնուն առաջնորդ ըլլալով՝ իրեն դէմ պատերազ-

մի եղած էր եւ միանգամայն կամսարականաց նախարարութիւնը շատ մեծ հարստութիւն ունէր, ուզեց Արշակ ամենէն յառաջ նոյն ցեղը ջնջել, որպէս զի թէ քէնն առնէ եւ թէ անոր հարստութիւններն ու կալուածները յափշտակէ։

Ու իր չար բաղձանքն ապահովութեամբ ու հաստատութեամբ գլուխ տանելու համար՝ բոլոր Կամսարականաց ցեղն Արմաւիրի հին արքունիքը հրաւիրեց, որպէս թէ զանոնք՝ իբրեւ իր ազգականները՝ կ'ուզէ մեծարել։ Անոնք թագաւորին ըրած խոստմունքներուն եւ դրած դաշինքներուն վրայ վստահանալով՝ առանց կասկածի հրաւէրին հետեւեցան, ամենայն բազմութեամբ՝ արք եւ կանայք ու տղաք ելան եկան։ Իսկ Արշակ զամէնքը մէկտեղ անխնայ կոտորել տուաւ, որով նոյն երեւելի ու անուանի ցեղը գրեթէ անճետ եղաւ. միայն Սպանդարատ անունով մէկը՝ որն որ դիպուածով չէր եկած, կոտորածէն ազատեցաւ, եւ երբ որ եղածն իմացաւ՝ ընտանիքն առաւ շուտ մը Յունաց երկիրը փախաւ։ Թագաւորին ոխն ու ատելութիւնն աս անօրէն սպանութեամբ ալ չյագելով, հրամայեց որ մեռածներուն մարմինները քաշեն դուրս բաց դաշտերուն մէջը ձգեն, որպէս զի գիշատիչ թռչնոց ու շանց կերակուր ըլլան։ Նոյն նախարարութեան հպատակներէն ոմանք, որոնք իրենց տերանցմէ մեծամեծ բարիքներ տեսած էին եւ զիրենք խիստ կը սիրէին ու կը յարգէին, ըստ պատահման ոսկրներնին գտնելով եւ որոնց ըլլալն իմանալով՝ առին թաղեցին։ Բայց Արշակայ առջեւ աս երախտագիտութեան ու հաւատարմութեան ցոյցն ալ մահուամբ պատժուելու ոճիր մըն էր. ուստի եւ ան խեղճ մարդիկն իր հրամանաւը չարաչար սպանուեցան ու իրենց տիրասիրութեան զոհ եղան։

Երբ որ Երանելին Խադ՝ Ս. Ներսիսին տեղա-

կալն՝ աս ամէն չարիքները լսեց, իր վարդապետին օրինակին հետեւելով՝ սկսաւ Թագաւորը սաստիկ յանդիմանել եւ խրատել որ խելքը գլուխը բերէ։ Իսկ Արշակ՝ որն որ ան ատեն ալ ամենեւին մէկէ մը ակնածութիւն չէր ըներ, չկրնալով աս յանդիմանութեանց դիմանալ, հրամայեց որ զինքը քարկոծելով մեռցընեն։ Բայց Սրբոյն ազգականները վրայ հասնելով՝ զինքն յափշտակեցին առին եւ իրենց (Ապահունեաց) գաւառը տարին. եւ որովհետեւ շատ զօրաւոր էին, Թագաւորը չյանդգնեցաւ իրենց դէմ բան մ՚ընել, մանաւանդ որ կը վախնար թէ բոլոր նախարարք նոյն առթով ոտք կ՚ելլեն։ Աս բանէս իրաւամբ ալ կրնար կասկածել, ինչու որ անոնցմէ շատերուն մեծապէս տրտնջելու պատճառներ տուած էր, երբեմն մէկ ցեղէն երբեմն մէկալ ցեղէն մարդիկ աս կամ ան պատճառանօք մեռցուցած եւ ինչքերնին յարքունիս առած ըլլալով։ Եւ արդէն ոմանք Պարսից Թագաւորին դիմած եւ իրեն դէմ տրտունջ ըրած էին։

Շապուհ անտարակոյս անոնց խօսքերէն գրգռուելով, կամ գոնէ նախարարաց Արշակայ հետ աղէկ չըլլալն յարմար առիթ սեպելով, մանաւանդ որ ուրիշ տեղեր ունեցած պատերազմները նոյն ժամանակ լմնցած էին, Հայաստանի վրայ զօրաւոր բանակ մը խաւրեց, Ալանայոզան պահլաւիկ զօրապետին հրամանատարութեան տակ, որն որ Արշակայ ազգակից էր։ Թագաւորն աս բանս լսելով՝ շատ վախցաւ. եւ որովհետեւ իր նախարարներէն ամենեւին օգնութիւն մը չէր կրնար յուսալ, հարկադրեցաւ թշնամւոյն տեղի տալ եւ իր անձին ազատութիւնը հոգալ։ Իսկ նախարարներէն շատերն՝ իրենց անձինքն ու ստացուածները Պարսից զօրաց գազանութենէն ու յափշտակութենէն ազատելու համար՝ անձամբ Ալանայոզանին դիմացը կ՚ելլէին, զինքը սիրոյ նշաններով

կ'ընդունէին, եւ Արշակէն բոլորովին տաղտկացած ըլլալով՝ իրենք զիրենք աւելի եւս ապահովցընելու համար՝ մինչեւ Շապուհին կ'երթային ու կը խոստանային որ անկէ ետեւ իրեն հպատակին հաւատարմութեամբ ծառայեն։

Այսպէս անձնասիրութեամբ՝ միայն իրենց սեպհական ազատութեան եւ ընչից հոգ տանելով, չէին մտածեր որ այս ըրած գործքերնին որչափ հակառակ է հայրենասիրութեան եւ քրիստոնէութեան ոգւոյն. չէին իմանար թէ որչափ վնասակար հետեւութիւններ կրնայ ունենալ՝ չէ թէ միայն բոլոր ազգին եւ հայրենեաց՝ որուն բարիքն այնպէս ոտքի տակ կ'առնէին եւ բանի տեղ չէին դներ, հապա նաեւ նոյն իսկ իրենց անձանց եւ ստացուածոց՝ որոնք չկորսընցընելու համար ասանկ մեծ չարիք կ'ընէին։ Անձնասիրութիւնն ու ընչասիրութիւնը մտքերնին պղտորելով ու աչուընին կուրցընելով՝ վրանին ազդեցութիւն չէին ըներ Ս. Ներսիսի ան սքանչելի խօսքերը՝ որոնցմով յառաջագոյն ջանացած էր զիրենք այս տեսակ վնասակար գործքերէն հեռացընել, ըսելով որ Թէ՛ Աստուծոյ պատուիրանքին հնազանդելու համար եւ թէ միանգամայն երախտագիտութեան պարտքէն, ստիպուած են հաւատարիմ մնալ իրենց սեփհական թագաւորին։ Զձեզ ամէնքդ ալ, կ'ըսէր, Արշակունիք ոչընչէ առած, ազնուականութեան հանած են. ամէննուդ ալ մեծնալը, յառաջ երթալը, զանազան երկիրներու եւ ստացուածներու տէր ըլլալը՝ Արշակունեաց ցեղին կողմէն է. անոնք են՝ որ ձեզի մեծամեծ պատիւներ, պաշտօններ, իշխանութիւններ տուած են։ Եւ թէպէտ, կ'ըսէր, Արշակ թագաւորը չարագործ ալ ըլլայ, ի վերայ այսր ամենայնի ձեր սեպհական թագաւորն է, եւ բիւր անգամ լաւ է որ իրեն հպատակ մնաք, քան թէ իրմէ ապստամբելով՝ օտար եւ անաստուած ու անկրօն թագաւորի

իշխանութեան տակ մնանք: Եւ որովհետեւ նախարարք կը զրուցէին թէ Այսչափ տարի է որ միշտ Արշակայ համար պատերազմ կ'ընենք, եւ երբեք հանգիստ առած, երբեք խաղաղութեան երես տեսած չունինք, քրտինքնիս՝ սրով եւ սլաքով եւ նետով կը սրբենք, անկից ալ աւելի առնելով՝ կ'ըսէր իրենց Ս. Հայրապետը թէ Նոյն իսկ ձեր ըրածները յիշեցէք. այսչափ ժամանակ աստնկ հաւատարմութեամբ ծառայելէն, ձեր անձանց, ընտանեաց, հայրենեաց, կրօնից վրայ այսչափ արիւն թափելէն ետեւ՝ մեղք չէ՞ մի որ բոլոր արդիւնքնիդ ոտքի տակ առնէք, ձեր տիրասիրութեան, հաւատարմութեան, հայրենասիրութեան գին դնէք: Մտքերնիդ բերէք որ աս գործողութեամբ՝ նաեւ սուրբ կրօննիդ ալ կորսնցընելու վտանգի մէջ կ'իյնաք: Վախցէք որ չըլլայ թէ աս ձեր անհաւատարմութեան համար Աստուած բարկանալով՝ զձեզ չարաչար ծառայութեան եւ ստրկութեան տակ ձգէ, ուրկէ չկարենաք երբեք ազատիլ: Հիմա դեռ ազատ էք, տակաւին ամենայն ինչ ձեռքերնիդ է. բայց երբ որ մէյ մ'անձամբ անձին [illegible] չարաչար գերութեան մէջ կ'իյնաք, անաստուած եւ խստասիրտ մարդիկներու ծառայ կ'ըլլաք, ան ատեն պիտի բողոքէք առ Աստուած, եւ ինք ձեզի պիտի չանսայ[1]:

Աս իմաստուն խօսքերը, որոնք շատ հեղ լսած էին եւ որոնք անշուշտ նոյն ատեն ալ շատերուն միտքը կու գային, բաւական էին զիրենք խորխորատէն եզերքը բռնելու. բայց ինչպէս ըսինք՝ իրենց կիրքը սաստկութեան մէջ՝ վրանին ազդեցութիւն չէին ըներ, ուստի եւ իրենց ընիկ տէրն իր նեղութեան ժամանակը թող տուին հեռացան, մանաւանդ թէ անոր եւ իրենց թշնամւոյն ձեռքը տուին: — Ասանկով Արշակ վերջին աստիճանի նեղ մնաց,

1 Բուզանդ, Դ. Դպր. ԾԱ. Գլ. 161—163:

որմէ ազատելու՝ ուրիշ միջոց չէր կրնար գտնել՝ բայց եթէ Հռոմայեցւոց իշխանութեան տակ եղող երկիրներն անցնիլ, կամ յուսալով որ անոնցմէ օգնութիւն մը կրնայ գտնել եւ կամ գոնէ կեանքն ազատել։ Բայց աս ալ կարելի չէր եւ գէթ խիստ դժուար էր, որովհետեւ Պարսից բանակը զինքն ամէն կողմանէ պաշարած էր։ Ի՞նչ ընելիքը չգիտնալով՝ ելաւ անոնց հրամանատարին պատգամ խաւրեց թէ Ինչո՞ւ դուն՝ որ իմ հարազատս ու արենակիցս ես, զիս այսպէս չարաչար կը հալածես։ Անտարակոյս Շապհոյ հրամանէն բռնաբարեալ՝ ակամայ կ՚ընես աս բանս։ Բայց հիմակ ինծի աչք գոցէ որ Յունաստան անցնիմ. անկից ետեւ ուզածիդ պէս երկրիս տիրէ։ Թէ որ ասիկա կ՚ընես նէ, ինծմէ ստուգիւ մեծամեծ բարիք կը գտնես։ Իսկ Ալանաոզան իրեն խնդիրը մերժեց եւ խստութեամբ պատասխան տուաւ որ Եթէ դուն մեր Կամսարական ազգականներուն չխնայեցիր, որոնք քեզի աւելի մերձաւոր էին քան թէ ես, եւ միանգամայն կրօնիւ ու հայրենեօք ալ նոյն, ինծմէ ինչպէս կրնաս պահանջել որ քեզի խնայեմ, որովհետեւ թէ կրօնիւ եւ թէ հայրենեօք ինծմէ հեռու ես։

Անշուշտ Արշակ աս պատասխանն առած ատեն՝ իր ազգականներուն դէմ ըրած անիրաւութեան մեծութիւնը ճանչցած պիտ՚որ ըլլայ. անշուշտ իմացած պիտ՚որ ըլլայ որ իր անագորոյնութեանց պատժոյն համար է որ հիմակ այսպէս ամենէն թողտրուած՝ նոյն իսկ իր ազգականէն կը հալածուի։ Բայց ի՞նչ օգուտ. չարիքը չընելը մարդուս ձեռքն է, իսկ գործուած չարիքը՝ չգործուած ընելն անկարելի է։ Ա՛լ ճարը հատնելով՝ վերջապէս ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ. եւ Ալանաոզան զինքն առաւ, զօրաց մեծ մասովն ելաւ իր տեղը դարձաւ, Հայաստանի մէջ քիչ մը մարդ թող տալով։ Շա-

պուհ Արշակայ իր ձեռքն իյնալուն վրայ սաստիկ ուրախացաւ, եւ խոկցրան չէ թէ միայն հանգիստ այլ նաեւ պատուով կը պահէր. բայց քիչ մը վերջը բոլորովին տարբեր ընթացք մը սկսաւ բռնել։ Բռնադատեց գրել տուաւ որ փառանձեմ իրեն գայ. ինք Շապուհ ալ հրաման տուաւ որ բոլոր նախարարք՝ թէ Արշակայ հաւատարիմ մնացողներն եւ թէ իր կողմն անցնողները՝ իրենց ընտանեօքն ելլեն Պարսկաստան գան։

Երբ որ աս հրամանը Հայաստան հասաւ՝ արդէն ազգ եւ ցաւոց մէջ եղող ոգիներն աւելի եւս խոր տրամութեան մէջ ինկան, վասն զի Պարսից թագաւորին նպատակը յայտնապէս կը տեսնէին։ Բայց ոչ փառանձեմ եւ ոչ նախարարք յանձն առին երթալ։ Եւ Շապհոյ դիմող ու անոր կողմն անցնող նախարարներն ըրած անխոհեմ ու վնասակար գործողութիւններնուն՝ նոյն իսկ իրենց վրայ ալ ունեցած հետեւութիւնը տեսնելով՝ սկսան չարաչար զղջալ եւ Ս. Ներսիսի խօսքերուն ստուգութիւնն իմանալ։ Սակայն բանը բանէն անցած էր. ուրիշ ճար չէր մնար, բայց եթէ կերպով մը փախչիլ ազատնիլ։ Ուստի ելան մէկտեղ միաբանեցան, Արանաւաղանին թող տուած զօրքը հալածեցին, եւ իրենք ընտանիքնին ու շարժական ինչքերնին հետերնին առած՝ Յունաստան ինկան։ Իսկ փառանձեմ իր բոլոր գանձերն ու խել մը զօրք առաւ, գնաց Արտագերից բերդը մտաւ ապաւինեցաւ, որն որ սաստիկ ամուր եւ անառիկ էր, յուսալով որ Պապ որդին՝ իր գտնուած վիճակն իմանալով՝ անշուշտ կու գայ զինքը կ'ազատէ։

Շապուհ երբ որ աս բաները լսեց, խիստ բարկանալով՝ հրամայեց որ Արշակ թագաւորը շղթայի զարնեն եւ տանին Խուժաստանի Անյուշ բերդը բանտարկեն։ Աս ընելէն ետեւ՝ զՄերուժան Ար-

ծրունի եւ զՎահան Մամիկոնեան, որոնք քրիստոնէութիւնն ուրացած ու բոլորովին Պարսից կողմն անցած էին, եւ ամէն կերպով կը ջանային որ իրենց հայրենեաց փառաւոր մեծնան ու բարձր իշխանութեան հասնին, շատ զօրքով Հայաստանի վրայ խաւրեց: Ասոնք եկան Արտագերից բերդը պաշարեցին, եւ թէպէտ նոյն բերդին անհնարին անմատչելի ամրութեան համար բան մը չէին կրնար ընել, բայց հոնկից չորս կողմը սփռելով շատ վնաս կու տային, կ'այրէին, կը կործանէին, կ'ապականէին, եւ մեծ հարստութիւն ու անթիւ գերի ժողված՝ իրենց բանակը կը դառնային: Նոյն միջոցին Յունաց երկիրները փախչող նախարարք Պապայ հետ խօսելով՝ Հայաստան ստէպ ստէպ մարդ կը խաւրէին, որոնք գաղտնի դունէ մը բերդ մտնելով՝ թագուհին ու քովինները կը քաջալերէին որ հաստատուն կենան, համբերեն, շատ չ'անցնիր՝ արքայորդին կայսերական զօրօք օգնութեան կը հասնի զիրենք կ'ազատէ: Ասոր խօսքերուն վստահելով՝ բերդին մէջինները երկայն ժամանակ հաստատութեամբ դիմացան կեցան. բայց տեսնելով որ ան խոստացուած օգնութիւնը միշտ կ'ուշանայ, ա՛լ չուզեցին սպասել, անձնատուր եղան:

Պարսիկները ներս մտան, բոլոր բերդին մէջ գըտնուած գանձերն ու հարստութիւնները յափշտակեցին, եւ մարդիկները գերի բռնելով՝ Փառանձեմայ հետ Ասորեստան տարին, ուր որ թագուհին նախատանօք մեռցուցին:

Բայց ով կրնայ պատմել Հայաստանէն չեկած՝ գործած չարիքներին եւ հասցուցած վնասներին: Քանի՜ քանի՛ քաղաքներ կործանեցին, որչափ պարիսպներ քանդեցին, ինչչափ տներ, պալատներ, վանքեր, եկեղեցիներ այրեցին, որչափ արիւն թափեցին, որքան մարդ գերի վարեցին: Արտաշատ, Վաղարշապատ,

Երուանդաշատ, Զարեհաւան, Զարիշատ, Վան, Նախճաւան՝ մեծ եւ երեւելի ու մարդաշատ քաղաքները, թող ուրիշ զանազան մանր քաղաքները, անթիւ անհամար աւաններն ու գեղերը, բոլոր մարդաթափ ըրին բնակիչներէն եւ գրեթէ գետնի հաւասար թողուցին ։ Ան քանի մը շաբաթ յառաջ ծաղկեալ եւ շինանիստ գաւառները՝ ամայի անապատ էին դարձեր ։ Ստուգիւ առանց այլաբանութեան կամ չափազանցութեան՝ կրնայ ըսուիլ որ Հայաստանի մէկ մեծ մասն արեան մէջ թաթխուեցաւ ։ Մարդուն իրօք ալ արեան արցունք թափելիքը կու գայ, երբ՝ որ կը մտածէ թէ հայրենեաց գլուխն ալ անհնարին չարիքը բերողները՝ չէ թէ միայն իբրեւ հեռաւոր պատճառ կամ առիթ՝ հապա նաեւ իբրեւ մերձաւոր գործող՝ իր օտարախորթ որդիքն են . . . ։

Նշածներուն վրայ նոյն իսկ Արշակ այնչափ այլայլեցաւ ու խռովեցաւ, որ չկրնալով դիմանալ եւ խղճէն տանջուելով թէ ինքն է բոլորին սկզբնապատճառը, յուսահատութեան մէջ ինկաւ եւ ինք զինքը մեռցուց ։

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՊԱՊԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼԸ

Մերուժան Հայաստան կու գայ։ — Քրիստոնէութիւնը ընկճելու համար ըրածները։ — Ս. Ներսէս զՊապ կը թագաւորեցնէ։ — Նոր թագաւորին ու նախարարաց հետ Հայաստան կը դառնայ։ — Երկրին ողորմելի վիճակը։ — Մերուժան՝ Պարսկաց եւ Հայոց Կայսրին դէմ օգնութիւն կը գտնէ։ — Պատերազմի պատրաստութիւն։ — Ս. Ներսէս մեծ չարութեան մ'առաջքը կ'առնէ։ — Ձիրաւի պատերազմը։ — Մերուժանին վախճանը։

ԱՐՇԱԿԱՅ չարաչար մահուանը՝ իր պատճառեցած չարիքները չէ թէ միայն չդադրեցան, հապա մանաւանդ թէ անոր հակառակ աւելի եւս սաստկացան։ Շապուհ որ կարծես թէ անոր կենդանութեան ատեն չէր համարձակեր Հայաստան բոլորովին նուաճելու ետեւէ իյնալ, եւ զանիկա մեռցընելու ալ չէր կրնար ինք զինքն որոշել՝ դուցէ վախնալով որ չըլլայ թէ անոր սպանուելուն լուրը Հայոց որտին մէջ քիչ մը ատեն անգործ կեցող տիրասիրութիւնը զարթուցանելով՝ իրեն դէմ ոտք ելլելու եւ իր բռնաւորական լուծը խզելու գրգռէ, անիկա մեռնելէն ետեւ՝ սկսաւ ամենայն եղանակաւ ջանալ որ անտէր ու անօգնական մնացած Հայաստանի մէջ իր իշխանութիւնն աւելի հաստատէ։ Աս վախճանաւ՝ ամէն բանէն յառաջ Մերուժանայ ձեռքով զօրաւոր բանակ մը խաւրեց հոն, որ բոլոր երկրին բնակիչները եւ մանաւանդ նախարարները կրակապաշտութեան դարձընէ։ Եւ որպէս զի զանօրէնն աս գործքին աւելի փութով ու եռանդեամբ գլուխ հանելու գրգռէ, չէ թէ միայն իր քոյրն անոր կնութեան տուաւ եւ Պարսկաստանի մէջ մեծամեծ կալուածներ պարգեւեց, հապա նաեւ մինչեւ Հայոց թագաւորութիւնն

ալ խոստացաւ իրեն տալ, միայն թէ ըսածները կատարէ։

Մերուժան տասնկ գրգիռներով իր հայրենիքը գալով՝ սկսաւ անլուր չարիքներ գործել։ Նախարարներէն շատերը թող տուած գացած ըլլալով, անոնց հոն մնացած ընտանիքը կ'առնէր բերդերու մէջ կը բանտարկէր եւ մեծ տառապանքներ կ'ընէր, որպէս զի փախստականներն ետ դառնալու ստիպէ. եւ անոնց աչուըներն իրական ցոյցերով աւելի եւս վախցընելու համար՝ մէկ կողմանէ ալ կը սկսէր կամաց կամաց այս տառապանքներն ի գործ դնել։ Քրիստոնէութիւնը ջնջելու միտք՝ բոլոր եկեղեցիները գոցել կամ կործանել կու տար եւ ամէն կողմ անոնց տեղ ատրուշաններ կը կանգնէր. եպիսկոպոսներն ու շատ քահանաներ զանազան պատճառանօք կը հալածէր Պարսկաստան կը խրկէր, եւ գունդագունդ մարդեր կը բերէր Հայաստան կը լեցընէր։ Եւ որովհետեւ նոյն ժամանակները դեռ հայերէն գիր ու դպրութիւն չըլլալով՝ եկեղեցւոյ կարգերուն մէջ յունարէնով կը վարուէին, Մերուժան սաստիկ պատիժներով յունարէն սորվիլը, թարգմանելն ու նոյն իսկ խօսիլն արգելեց. կ'ուզէր ու կը հրամայէր որ ամէն մարդ պարսկերէն սորվի. բոլոր գտած յունարէն գիրքերը կը ժողվէր, կ'այրէր, կը ջնջէր։

Ինչպէս յառաջագոյն գրուցածներնէս կը տեսնուի, Ս. Ներսէս Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր երբ որ այս չարիքները Հայաստանի գլուխը կու գային։ Հայրենեաց եւ իր հօտին այս թշուառութեանցը վրայ գիշեր ցորեկ դառն արտասուք թափելով եւ կրօնին գտնուած վտանգին վրայ սիրտն անհնարին ցաւոց մէջ իյնալով՝ ամէն կերպով կը ջանար կը ճգնէր որ անոնց դարման մը տանի, երկիրը խաղաղցընէ ու Պարսից բռնութենէն ազատէ։ Աս իր նեղութեան ու անձկութեան մէջ՝ Աստուծմէ եւս միակ ակն-

կալութիւնը Թէոդոս կայսրն էր։ Ս. կաթողիկոսն իրեն դիմեց, եւ Հայաստանի խեղճ վիճակն ու կրօնի վտանգը կենդանի գոյներով առջեւը դնելով՝ խնդրեց որ օգնութեան հասնի, Արշակայ Պապ որդին Հայաստանի վրայ թագաւորեցընէ եւ զինքը Պարսից դէմ պաշտպանէ։ Ասանկ արդար խնդիրն այնպիսի մեծանուն փաստաբանի բերան՝ անկարելի բան էր որ առանց արդեանց մնար։ Զիջաւ մեծանձն ինքնակալն իր աղաչանացը. անմիջապէս հրաման տուաւ որ Տերէնտ ստրատելատին զօրավարութեամբը բազմաթիւ բանակ մը Հայոց օգնութեան երթայ, Պարսիկները հոնկից մերժէ եւ զՊապ իր հօրը թագաւորական գահը նստեցընէ։ Աս լուրը շուտ մը չորս կողմը տարածուելով՝ փախչող նախարարներն ամէն դիհաց եկան թագաւորին ու երանելի Հայրապետին քովը ժողվեցան, եւ քիչ մը ատեն վերջը ամէնքը մէկտեղ կայսերական զօրքին հետ դէպ ի Հայաստան ճամբայ ելան։

Բայց, բա՛րէ, ի՛նչ ողորմ տեսարան կը սպասէր իրենց հոն. ո՛րչափ տարբեր էր Հայաստանի հիմակուան կերպարանքը՝ իրենց հոնկից ելած ժամանակ ունեցածէն։ Փոխանակ ծաղկեալ մարդաշատ քաղաքներու՝ աւերակներ եւ ամայի անապատներ. փոխանակ կանաչազարդ դաշտերու եւ գեղեցիկ մարգերու՝ կորդ ու խոպան երկիրներ, որոնց վրայ գրեթէ շնչաւոր մը չիտեսնուիր։ Գեղերու եւ աւաններու մէջ շինականաց դաշտային ուրախութեան եւ հովիւներու գեղջկական սրնգին ձայնին տեղ՝ միայն լալու եւ հեծութեան ձայներ կը լսուին։ Մէկ կողմ մը երկրագործին բոլոր ակնկալութիւնն ու բովանդակ տարւոյն մէջ թափած քրտինքներուն արդիւնքը ձիոց սմբակներուն տակ կոխուած ապականուած, անդին հովիւներուն խղերն այրած կործանուած կը տեսնուի։ Ժիր երիտասարդներու եւ կայտառ տղոց բազմու-

թեւան տեղ՝ ճամբաները ծերերէ, ցաւագարներէ, վիրաւորներէ, հիւանդներէ ուրիշ մարդ չ'երեւար։ Ան Ս. Ներսէսի անդուլ ջանիցն ու վաստակոց պտուղները, այն բազմաթիւ հիւանդանոցներն, աղքատանոցներն, որբանոցները՝ կամ կործանած աւրած են, կամ մէջինններն ապրուստ ու խնամք չգտնելով՝ դուրս ելած ամայի ձգած են։ Ամէն տեղ նորահաստատ դպրոցները գոցուած, վանքերն ու եկեղեցիները կործանած...։

Վերջապէս կու գան կը մօտենան Հայաստանի սահմանները...։ Բայց ինչո՞ւ այն նախարարք՝ որոնք ամենէն աւելի կ'աճապարէին իրենց մօտաւոր բերդերը բուպէ մը յառաջ հասնելու, հիմա շանթէ զարնուածի պէս՝ կը կենան, չեն կրնար յառաջանալ։ Ի՞նչ է իրենց բերդերը տեսած ատեննին՝ գրեթէ արութիւննին մոռնալով՝ թափած արցունքներնուն ու հանած հառաչանքներնուն պատճառը։... Կարծես թէ ներքին ազդեցութիւն մը իրենց կ'իմացընէ այն բերդերուն մէջ իրենց սպասող սգալի ընդունելութիւնը. կը զգան որ իրենց սիրելի ամուսիններն ու զաւակները ալ աս աշխարհքիս մէջ տեսնելիք չունին։ ..., Թէ որ անոնցմէ պիտի բաժնուէին, թէ որ այրի ու անզաւակ պիտի մնային, թէ որ հայրենեաց վերանորոգութիւնն աս դժուար զոհը կը պահանջէր իրենցմէ, գոնէ անգամ մ'ալ տեսնէին... գոնէ անոնց վերջին շնչերնին տալու ատեն՝ ներկայ գտնուէին ... գոնէ կարող ըլլային անոնց աչուըները գոցել...։ Բայց չէ. զիրենք աս տխուր մխիթարութենէն ալ զրկած էր Մերուժան՝ հայրենեաց մատնիչն ու կործանիչը։ Իրենց գալստեան լուրն առնելուն պէս, իբրեւ կատաղի վագր մը՝ որն որ հաստատուն բռնել կարծած որսը թող տալու կը ստիպուի, վերջին աստիճանի բարկանալով՝ նախարարաց ընտանիքը բերդերնուն վրայէն կախել տը-

ած էր, ուր որ շատոնց մտած էին, եւ մարմիննին թռչուններու կեր եղած էր։

Անկարելի է խօսքով բացատրել թէ այս ամենայն ինչ ազդեցութիւն ըրաւ եկողներուն վրայ, որոնք թէպէտ շատ բան լսած էին, բայց հիմակ աչքով տեսածնին հազարապատիկ աւելի մեծ էր։ Սակայն անօգուտ ողբերով եւ անգործ ցաւերով կորսնցընելու ժամանակ չկար. երկրին կարօտութիւնները շուտով դարման կ'ուզէին, եւ թշնամիներուն տեսած անհեղ պատրաստութիւնները՝ պաշտպանութեան մեծամեծ միջոցներ կը պահանջէին։ Պապայ կայսերական օգնականութեամբ եւ իր նախարարներուն հետ գալովը՝ Մերուժան իր մեծամեծ ու հպարտական ակնկալութիւններէն զրկուելով՝ կատաղութեամբ իր զօրքերուն հետ ետ քաշուեցաւ ու եղածները Պարսից թագաւորին իմացուց։ Շապուհ աս լսելով եւ ամէն միջոցներով Հայաստանի տէրութիւնը պահել ուզելով՝ շուտ մը հրաման տուաւ որ խիստ շատ զօրք պատրաստուի եւ Մերուժանայ գնդին հետ միանալով՝ նորէն յարձակին, կայսերականները մերժեն ու Հայաստան նուաճեն։

Պարսից աս պատրաստութիւններն անմիջապէս Թէոդոսի իմացուցին. Մեծանձն ինքնակալը հրամայեց որ Ադդէ կոմսին զօրավարութեամբը մեծ բանակ մը Հայաստանեայց օգնութեան երթայ։ Բայց իրենք ալ իրենց կողմանէ անհոգ ու անգործ չէին կենար։ Արդէն իրենց անձկալի հայրենիքը մտնելնուն պէս՝ մեծ քաջութեամբ բոլոր բերդերէն Պարսիկները մերժած եւ անոնց տիրած էին։ Թագաւորին՝ Ս. Ներսէսին եւ նախարարաց հետ Հայաստան մտնելուն եւ աս առաջին յաջողութիւններուն լուրն անմիջապէս չորս կողմը համբաւուելով՝ շատ մը ամէնքը նոր եռանդ մը առացան, քաջալերուեցան, փախչողներն ու թաքչողները ետեւէ ետեւ եկան ժողվե-

ցան, եւ այսպէս բուն կայսերական զօրքէն զատ՝ Հայոց մեծ գունդ մ'ալ կազմուեցաւ։ Այս գունդը Սմբատ Բագրատունւոյն եւ Մուշեղ Մամիկոնեանին տակ քիչ ատենի մէջ անանկ կանոնաւորեցաւ, որ Թագաւորն ու Ս. Հայրապետը եւ նոյն իսկ Յունաց Տէրէնտ սպարապետը տեսնելով՝ շատ ուրախացան եւ զօրավարներուն մեծ գովութիւն տուին ու շնորհակալութիւն մատուցին. մանաւանդ Ս. Ներսէս իրենց վրայ Աստուծոյ օգնութիւնն ու զօրութիւնը մաղթելով՝ օրհնութիւն տուաւ։

Յոյներ նորէն խրկած օգնութիւնն ալ շատ չուշացաւ, հասաւ առջի բանակին հետ միացաւ, եւ բոլոր հայ ու յոյն գնդերը Նպատ լերան ստորոտը Ձիրաւ դաշտին վրայ եկան բանակեցան։ Արդէն Մերուժան ալ իր սպառած զօրքերն ընդունած ըլլալով՝ ինքն ալ եկաւ բանակը Հայոց բանակին դիմացը դրաւ, եւ այսպէս ժամէ ժամ պատերազմը կը սպասէին։ Նոյն միջոցին Հայոց բանակին մէջ գըտնուող նախարարաց քաջ որդիքն՝ որոնք ինքնակամ եկած զինուորած էին, եւ ամէնքն ալ հայրենեաց ազատութեան ու անոր եղած չարիքներուն վրէժը խնդրելու եռանդեամբ բորբոքած՝ չէին կրնար պատերազմի նշանին տրուելուն սպասել, կարգերնէն դուրս նետուելով՝ երկու բանակին մէջտեղը կ'ելլէին՝ իբրեւ թէ Պարսիկներն ասպարէզ կարդալով։ Թշնամեաց բանակին մէջ գտնուող երիտասարդ իշխաններն ասոր չկրնալով դիմանալ, անոնք ալ դիմացնին կ'ելլէին, եւ այսպէս իբրեւ թէ բուն պատերազմէն յառաջ՝ ազնուական պատանիներու պատերազմ մը բացուելով, կը սկսէին մարդին անդին իրարու հետ զարնուիլ։ Նոյն կռիւներուն մէջ Հայ պատանիները մեծ քաջութեամբ Պարսից երիտասարդներուն ետեւէն իյնալով՝ անոնցմէ խիստ շատերը մեռցուցին։

Այս թեթեւ ճակատներն ու յաղթութիւններն՝ օրինակ մ'եղան մեծ պատերազմին՝ որն որ գրեթէ օր մը ամբողջ տեւեց եւ փառաւոր յաղթութեամբ պսակուեցաւ։ Թագաւորն ու Ս. Ներսէս կ'ուզէին նոյն ճակատին ժամանակը բուն բանակին մէջ մնալ, մանաւանդ թէ Պապ անձամբ նաեւ պատերազմին գործակից ըլլալ կը բաղձար. բայց կայսերական սպարապետն յանձն չառաւ. Մենք, ըսաւ թագաւորին, քեզի համար եկած ենք. թէ որ ճակատ մտնես եւ բան մը պատահելու ըլլայ, ինչ երեսով կրնանք կայսեր առջեւն ելլել։ Ուստի դուն մեծ եպիսկոպոսապետին հետ հոս լերան վրայ եղ. Թող ինք մեզի համար աղօթք ընէ եւ Աստուծմէ մեր զինուցը յաղթութիւն խնդրէ, իսկ դուն վերէն դիտելով եւ ամէնքնիս տեսնելով՝ մեզի յորդոր ու քաջալերութիւն կ'ըլլաս քաջութեամբ պատերազմելու։ Երկուքն ալ ակամայ հաւանեցան, ելան լերան վրայ, եւ Ս. Ներսէս՝ իբրեւ երկրորդ Մովսէս մը՝ իր հանապազատարած բազուկներն երկինք վերցուցած՝ սկսաւ ջերմաջերմ աղօթիւք Աստուծմէ խնդրել որ խնայէ իր ժողովրդեան եւ անաստուած հեթանոսներու ձեռք չմատնէ։ Թագաւորն ալ միշտ քովը կենալով՝ անհանդարտութեամբ զօրաց այլեւայլ շարժմունքներն ու պատերազմին ընթացքը կը զննէր, եւ միշտ Ս. Հայրապետին կ'աղաչէր որ աղօթքը յառաջ մատուցանէ։

Բայց երանելի կաթուղիկոսն Աստուծոյ եւ իր ժողովրդեան մէջ միջնորդ ըլլալէն եւ իր աղօթիւքն անոնց համար յաղթութիւն մաղթելէն զատ՝ նոյն օրը՝ ուրիշ միջնորդութիւն մ'ալ ըրաւ, այնպիսի դէպքի մը մէջ՝ որն որ առանց իրեն՝ անշուշտ շատ դէշ հետեւութիւններ կ'ունենար, եւ գուցէ բոլոր բանակին մէջ շփոթութիւն ու երկպառակութիւն պատճառելով՝ յաղթութիւնն ալ երկբայական կ'ը-

նէր։ Այս ամենայն չարիքը Մեծն Ներսէս իր ու-վորական խնամատարութեամբն, ու Թագաւորին վրայ դեռ նոյն ժամանակն ունեցած ազդեցութեամբը խափանեց։ — Քանի մը չարամիտ մարդիկ՝ Մուշեղ Մամիկոնեանին վրայ նախանձելով՝ իրեն հաւատարմութիւնը Պապայ առջեւը տարակուսելի ըրած էին, մինչեւ նաեւ միտքը դրած էին որ զինքը կ'ուզէ մեռցընել։ Տկարամիտն Պապ՝ այս չարախօսութեան ականջ կախելով, երբ որ նոյն զօրավարը պատերազմին օրն առտուանց կանուխ՝ դեռ կռիւը չսկսած՝ եկաւ իր զէնքերն ու նշանները Ս. Հայրապետին առջեւը դրաւ, որ օրհնէ, Թագաւորը նոյն վտանգաւոր միջոցին՝ կ'ուզէր զինքը հոն արգելուլ եւ չթողուլ որ պատերազմի մէջ մտնէ։ Իսկ քաջ զօրապետն՝ որ հայրենեաց եւ Թագաւորին վրայ իր կեանքը դնելու եռանդով կը տոչորէր, տեսնելով որ իր հաւատարմութիւնն այսպէս տարակուսի տակ կը ձգուի, սաստիկ սրտմտելով եւ ուրիշ հնարք չգտնելով իր անմեղութիւնը ցուցընելու, Ս. Ներսէսին դիմեց՝ որ իրեն համար միջնորդ ըլլայ։ Պապ իսկզբան չուզեց անոր միջնորդութեան լսել. բայց երբ որ երանելի կաթողիկոսը շատ աղաչեց եւ հաստատեց որ ինք անոր համար երաշխաւոր կ'ըլլայ, Թագաւորը՝ որն որ նոյն ժամանակն իրեն ամենեւին մէկ խօսքէն չէր անցներ, յանձն առաւ, միայն պահանջեց որ Մուշեղ հաւատարմութեան երդում ընէ։ Քաջ զօրավարն աս բանս սրբով կատարեց, եւ Թագաւորին ըսաւ որ կենօք եւ մահու՝ քեզի համար կեցած եմ, ինչպէս որ իմ նախնիքս ալ՝ քու նախնեացդ համար։ Միայն թէ չարախօսները մտիկ մ'ընեն։ Աս ըսաւ, ու Ս. Ներսէսին օրհնութիւնն առնելով՝ ուրախութեամբ եւ նոր եռանդեամբ լեռնէն վար անճապարեց։

Առտուանց արեւն ելլելուն պէս՝ պատերազմը սկսաւ եւ մինչեւ իրիկուն տեւեց։ Պարսիկները չկըր-

ցան Հայոց եւ Յունաց քաջութեան դէմ դնել, մանաւանդ քաջ նախարարաց, որոնց միայն ահեղ տեսութիւնը բաւական կ'ըլլար Թշնամիները զարհուրեցընելու։ Ամենէն աւելի քաջութիւն ընողներուն մէկն եղաւ Մուշեղ։ Ասիկա խառնուրդին մէջ Ուռնայր Աղուանից թագաւորին պատահելով՝ որն որ հպարտութեամբ եւ յանձնապաստանութեամբ Շապուհին խոստացած էր որ ինք միայն իր սեպհական գնդովը՝ Հայոց հետ գլուխ կ'ելլէ; զարկաւ զինքը վիրաւորեց. բայց՝ արտաքոյ կարգի չափաւորութեամբ մը՝ չուզեց մեռցընել, ըսելով թէ Չեմ ուզեր որ իմ ձեռքովս՝ պսակեալ գլուխ մ'իյնայ։ Նոյնպէս մեծ քաջութեան ցոյց տուաւ Սպանդարատ Կամսարականը, որն որ անով աւելի գովութեան արժանի է որ Արշակայ՝ իր բոլոր ցեղը ջնջելը բոլորովին մոռնալով՝ անոխակալութեամբ եկաւ անոր որդւոյն աթոռը հաստատելու համար իր կեանքը վտանգի մէջ դրաւ, եւ խառնուրդին ամենէն սաստիկ եղած տեղերը վազելով՝ Թշնամիները կը ցրուէր կը փախցընէր։

Ընդհանրապէս բոլոր Հայոց գունդը ան օրն այնպիսի քաջութիւն ցուցուց, մինչեւ նոյն իսկ Պարսից թագաւորը իր զօրավարներուն բերնէն լսելով չէր կրնար զարմանալէն ու գովելէն դադրիլ։ Եւ մանաւանդ անոնց հաւատարմութեան ու տիրասիրութեան վրայ կը սքանչանար. որովհետեւ ամէն անգամ Թշնամի մը մեռցընելնուն՝ Արշակայ համար ըլլայ, կ'ըսէին, իբրեւ Թէ անոր գերութեան ու մահուան վրէժն առնելու համար։ Աս պատճառաւս ալ երանի կու տար Հայոց թագաւորին՝ որ այսանկ հաւատարիմ, տիրասէր ու քաջ զօրք ունի։ Հայոց եւ Յունաց զօրքն այսպէս միաբան եւ միասիրտ գործելով ու վերին օգնականութեամբ զօրանալով՝ Պարսից բազմաթիւ բանակը չարաչար յաղթուեցաւ.

դաշտերն անոնց դիականքը լեցուեցան, եւ մնացողները սաստիկ աւար թող տալով՝ փախչելու աճապարեցին։

Իսկ ամպարիշտ Մերուժանին ժամը հասած, եւ աշխարհքն ալ հրեշէն ազատելու փառքը Սմբատ սպարապետին պահուած է եղեր։ Մերուժան պատերազմէն ետեւ փախչելու ատեն՝ ձին վիրաւորելով, չէր կրնար շուտով յառաջ երթալ։ Նոյն միջոցին Սմբատ՝ որ փախստականները կը հալածէր, ետեւէն հասնելով՝ քովինները կը մեռցընէ եւ զինքն ողջ կը բռնէ։ Բայց մտածելով որ եթէ հետը բանակ տանելու ըլլայ, գուցէ Ս. Ներսէս կ'ազատէ, ուզեց անմիջապէս մեռցընել։ Եւ զինքն իր չարութեան եւ ընդունայնական հպարտութեան համաձայն պատժով մը պատժելու համար՝ նոյն տեղն ըստ պատահման շամփուր մը գտնելով, տաք սաստիկ տաքցուց, ու պսակ մը ձեւացընելով՝ անօրէնին գլուխը դրաւ եւ ըսաւ. Որովհետեւ Հայոց թագաւորութեան ետեւէ կ'իյնայիր, ահաւասիկ ես գլխուդ կը պսակեմ, ինչու որ Բագրատունի ասպետ ըլլալովս՝ ինծի կ'իյնայ Հայոց թագաւորները պսակել։ Ասով անօրէնն անմիջապէս հոգին փչեց։ — Թէպէտ խիստ եւ անպատշաճ, բայց արդար պատիժ այսպիսի ազգատեաց ու տիրանենգ մարդու։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Ս. ՆԵՐՍԻՍԻՆ ՄԱՀԸ

Երանելի Հայրապետին Հայաստան կարգաւորելու համար ունեցած փոյթը։ — Թագաւորին շողոքորթ վարքը։ — Ս. Ներսէս շատ անգամ զինքը խրատելէն ետեւ՝ եկեղեցական պատժոյ տակ կը դնէ։ — Պապ կ'ուզէ զինքը մեռցնել։ — Թոյն կը խմցնէ։ — Ս. Ներսէսին վերջին խօսքերն ու մահը։ — Բոլոր Հայաստան իր մահուան վրայ սուգ կ'առնէ։

ՁԻՐԱՒԻ յաղթութեամբ Հայաստանի արտաքին թշնամիները հեռացած էին, ներքին խաղաղութիւնը հաստատուած, Պապ թագաւորը հանդարտութեամբ իր հայրենի աթոռը նստած։ Բայց որչափ երկայն ատեն պէտք էր վերջին ժամանակները պատահած անթիւ անհամար չարեաց դարման տանելու, եղած խորունկ վէրքերը բժշկելու եւ ամենուն աչքէն արցունքը սրբելու համար։ Ս. Ներսէս դարձեալ իր այրական սրտովը ու հայրական գթովը մէջ մտնելով՝ սկսաւ բոլոր զօրութեամբ ամէն բան նորոգելու, շինելու, կարգաւորելու ետեւէ իյնալ։ Եւ ինչպէս իսկզբան կաթողիկոսութեան բարձր աստիճանը հասած ատեն՝ նոյնպէս հիմակ ալ գլխաւորաբար աղքատներուն, հիւանդներուն, ծերերուն, ցաւագարներուն, վիրաւորներուն վրայ մեծ հոգ կը տանէր։ Միանգամայն առանձին կերպով մը կը ջանար աւրուած եկեղեցիները նորէն շինելու, գոցուած դպրոցները նորէն բանալու եւ ամէն տեղ հոգեւոր մշակներ հասցընելու. մանաւանդ որ վերջին խռովութեանց ատենները ժողովրդեան բարքը մեծապէս այլականած ըլլալով՝ ամէն ժամանակէ աւելի կրօնական նպաստից կարօտութիւն կար։ Երանելի կաթողիկոսին ջանքովը ու խրատներովը՝ Պապ թագաւորն իր հօրը

նախարարներէն յափշտակած ինչքերն ու կալուածները ետ դարձընելով եւ ամէն մէկուն տուած վնասները կարելի եղածին չափ փոխարինելով՝ ըստ մասին անոնց սիրտը շահեցաւ։ Ասանկով իր եւ նախարարաց մէջ սէր ու միաբանութիւն հաստատելով՝ ժողովուրդն ալ հանգստացաւ եւ ամէնքն ետեւէ կ՚ըլլային անցեալ չարիքները կամաց կամաց անհետ ընելու։

Այս ամենայն տեսնելով՝ Ս. Հայրապետին սիրտը մեծ մխիթարութիւն կը զգար եւ շնորհակալ կ՚ըլլար Աստուծոյ։ Բայց միայն մէկ բան մը կար, որ աս իր մխիթարութեան սաստիկ տրտմութիւն կը խառնէր եւ մեծ ցաւ կը պատճառէր իրեն, այս ինքն՝ Պապ Թագաւորին անարժան վարքը, որն որ բոլոր ժողովրդեան եւ մանաւանդ նախարարաց ալ չար օրինակ ու գայթակղութեան առիթ կ՚ըլլար։ Մեծն Ներսէս շատ անգամ հայրաբար խրատ կու տար իրեն որ խելքը գլուխը բերէ. իր հօրն ու պապուն օրինակները առջեւը բերելով եւ անոնց չարաչար կատարածը յիշեցընելով՝ կը յորդորէր որ քրիստոնեայ իշխանի արժանի վարք ունենայ։ Աս կերպով խել մը ատեն յառաջ երթալէն ետեւ՝ տեսնելով որ ամենեւին օգուտ մը չ՚ըներ, սկսաւ նաեւ խստիւ յանդիմանել ու սաստել, մինչեւ սպառնացաւ որ եթէ կարգի չիգար, իր պարտքին համեմատ՝ զինքը եկեղեցւոյ հաղորդութենէն կը կտրէ։ Վերջապէս տեսնելով որ աս ալ ազդեցութիւն մը չ՚ըներ, սպառնալիքը կատարեց, եւ թագաւորին հրապարակական չարեաց համար՝ եկեղեցի մտնելու չէր թողուր։

Պապ աս իր ամէն կերպով արժանի եղած պատժոյն վրայ սաստիկ բարկանալով եւ ուզելով վրէժ առնել, միտքը դրաւ որ Ս. Կաթողիկոսը մեռցընէ, որպէս զի միանգամայն ամէն սանձէ ազատելով՝ իր անօթալի կիրքերը կարենայ հաճեցընել։ Ան աստիճանի հասած էր իր չարագործութիւնը, որ աւելի

ուղեց գժոխային ապերախտութեամբ մը իր բարերարը, իր թագաւորական գահը կործանմանէ կանգնողը, զինքն արքունական պատուոյ հասցնողը կեանքէն զրկել, քան թէ իր մոլութենէն ետ կենալ։ Բայց այս անօրէնութեան գործքը յայտնապէս կատարելու չէր յանդգներ։ Թէոդոս կայսեր՝ Ս. Ներսիսին վրայ ունեցած սէրն ու յարգութիւնը ճանչնալով՝ գիտէր թէ անոր եղած փոքր նախատինքն ալ իրեն ծանր կը նստի, թող թէ մահը։ Միանգամայն իր ժողովրդէն ու մեծամեծներէն ալ կը վախնար, որովհետեւ մեծին ու պզտիկին, ազնուականներուն ու շինականներուն, ամենուն միօրինակ սիրելի էր երանելի Կաթուղիկոսը։ Իր մեծամեծ ու չքնաղ առաքինութեանց, իր սքանչելի իմաստուն առաջնորդութեան եւ հայրենեաց ըրած մեծամեծ ծառայութիւններուն համար՝ ամէնքը զինքը հօր պէս կը սիրէին ու կը մեծարէին. մէկ խօսքով՝ բոլոր Հայաստան իրմէ կախում ունէր։ Արդ չկրնալով անոր յայտնի ձեռք դպցընել, միտքը դրաւ որ թոյն տայ, յուսալով թէ այս կերպով իր չարագործութիւնն երեւան չ'ելլեր։

Որպէս զի այս իր անօրէն խորհուրդն ապահովութեամբ գլուխ հանէ, սկսաւ անանկ ձեւացընել որ երանելի Հայրապետին խօսքերը վրան ազդեցութիւն ըրեր, ուստի եւ ինք զինքը շտկել, մինչեւ նոյն ատեն ըրածներուն վրայ ապաշխարել կ'ուզէ։ Քիչ մը ժամանակ ասանկ կեղծաւորելէն ետեւ՝ անգամ մը զՍ. Ներսէս Եկեղեաց գաւառը Խախ աւանն իր ապարանքը հրաւիրեց, եւ հոն սեղանի վրայ ինք անձամբ գինի մատոյց, որուն մէջ թոյն խառնած էր։

Հազիւ թէ վրան ժամ մ'անցած էր, մէյ մ'ալ սկսաւ թոյնն իր ազդեցութիւնն ընել, որմէ Ս. Կաթողիկոսն եղածն իմանալով, առանց այլայլելու՝ սկսաւ Աստուծոյ շնորհակալ ըլլալ որ զինքն արժանի ըրաւ այսպէս իր պաշտաման պարտքը հաւատարմութեամբ

կատարելուն, Նախախնամութեամբ աստուածային փառաց պաշտպան ու վրէժխնդիր ըլլալուն համար՝ մահ կրելու։ Միանգամայն զԹագաւորն ալ ծանրութեամբ մը յանդիմանելով եւ ըրած չարիքին մեծութիւնն առջեւը դնելով՝ ըսաւ. Եթէ իմ կեանքս ծանր էր քեզի եւ զիս սպաննել կ'ուզէիր, թող յայտնապէս հրապարակաւ մեռցընել տայիր. զքեզ ո՞վ կ'արգելէր կամ կամացդ ո՞վ՝ դէմ կը դնէր։ Վերջապէս Քրիստոսի օրինակին համեմատ՝ խնդրելով Աստուծմէ որ զինքը սպաննողին թողութիւն տայ եւ իր մահն իբրեւ անոր գործած չարիքներուն փոխարէն ընդունելով՝ զանիկա ըստ արժանւոյն չպատժէ, սեղանէն ելաւ իր տեղը գնաց։

Չինկրնար պատմուիլ թէ ինչ աստիճանի սաստիկ՝ այլայլութիւն ու շփոթութիւն պատճառեց աս դէպքը բոլոր բազմականաց վրայ։ Ամենէն մեծ ու պատուաւոր նախարարներն անմիջապէս թագաւորական սեղանը թող տալով՝ Ս. Հայրապետին քովն աճապարեցին եւ կը ջանային որ եթէ կարելի է նէ՝ հնարք մը գտնեն զինքը մահուան ձեռքէն յափշտակելու։ Ճատերը կ'առաջարկէին որ դեղթափ առնէ. բայց Ս. Ներսէս զգալով որ բանը բանէն անցած է, ամենայն ինչ պարապ է, չուզեց առնուլ։ Եւ դարձեալ՝ այսպիսի կերպով մեռնելուն վրայ Աստուծոյ շնորհակալութիւն կը մատուցանէր։ Տեսնելով որ քովիններն անհնարին ցաւոց ու տրտմութեան մէջ ինկած են, զիրենք կը մխիթարէր ու կը սփոփէր եւ գրեթէ աս վերջին վայրկենին մէջն ալ ինք զինքը բոլորովին մոռնալով եւ միայն ներկայ եղողներուն ու բոլոր երկրին բարիքը հոգալով՝ վերջին կտակն ընելու պէս՝ զիրենք կը խրատէր ու կը յորդորէր որ չարիքներէ ետ կենան, պատուիրանապահ ըլլան, իրենց հպատակներուն աղէկ նային, մէջերնին՝ միաբան եւ թագաւորին հաւատարիմ կենան։

Ասոնք մեծ եռանդեամբ խօսելու ատեն՝ բոլոր ներկայ եղողներուն սիրտն ելլելով՝ կու լային ու կը հեծէին։ Մէյ մ՚ալ սկսաւ երանելի Կաթողիկոսին բերնէն սաստիկ արիւն գալ, որն որ երկու ժամու չափ տեւեց։ Դադրելէն ետեւ՝ սկսաւ Սուրբը վերջի ժամանակները Հայաստանի մէջ պատահելիքներուն վրայ մարգարէական հոգւով խօսիլ, դարձեալ թողութիւն խնդրեց Աստուծմէ իրեն մահ պատճառողներուն համար, բոլոր իր ժողովուրդն ու հայրենիքը Աստուծոյ խնամոցը յանձնեց, օրհնեց ներկայ եղողները եւ աչուըներն երկինք վերցընելով՝ Տէր Յիսուս, ընկալ զոգի իմ, ըսաւ ու սուրբ հոգին աւանդեց։ Բայց այնպիսի հանդարտութեամբ եղաւ հոգւոյն մարմնէն բաժնուիլն ու մեռնելէն ետեւ երեսներն այնպէս զուարթ էին, մինչեւ քովիններն կը կարծէին թէ տակաւին կենդանի է եւ ծածուկ աղօթք կ՚ընէ։ Վերջապէս քիչ մը ետքը սխալմունքնին տեսնելով եւ ըրած մեծ ու աններողելի կորուստնին իմանալով՝ սկսան բարձրաձայն լալ ու ողբալ այնպիսի կերպով մը իրենց քաջ հովիւն, իմաստուն խրատիչն, օգնականն ու պաշտպանը եւ հայրենեաց հայրը կորսնցընելնուն համար։

Իսկ Թագաւորը՝ որպէս զի ըրած անօրէնութիւնը գէթ ամենուն առջեւը չհրատարակուի, գրանց մեծ ցաւ կը կեղծաւորէր։ Անոր համար ալ հրամայեց որ արտաքոյ կարգի փառաւոր շքով յուղարկաւորութիւն ըլլայ։ Բայց արդէն ասանկ հրամանի կարօտութիւն չկար. ամէն մարդուն՝ Սրբոյն վրայ ունեցած սէրն ու յարգութիւնը բաւական էր իրեն արժանի թաղում ընելու։ Ուստի եւ առին զինքը մեծավայելուչ պաշտամամբ Թիլ աւանը տարին եւ հոն թաղեցին. նոյն իսկ Թագաւորն ալ անձամբ յուղարկաւորութեան ներկայ էր։ Իսկ մարմնոյն ետեւէն գացող ժողովրդեան ու նախարարաց եւ մեծամեծաց բազմութեան

թիւն ու համարը չկար. չորս կողմանէ՝ ուր որ կը լսէին, կը վազէին կու գային՝ որ իրենց սիրելի Հօրը զոնէ անշնչացեալ մարմինը մէյ մ'ալ տեսնեն:

Սուգ առաւ բովանդակ Հայաստան իր վրայ, ամէնքը խոր տրտմութեան մէջ ինկան, բոլորքն իրբեւ մէկ բերնէ կ'ըսէին թէ Հայոց փառքը վերջացաւ, վասն զի Արդարն աս երկրէս վերցուեցաւ: Իշխանք ու Նախարարք՝ որոնք իր ըրած մեծամեծ բարիքները, զիրենք իրարու հետ միաբանելը, թագաւորին հետ հաշտեցընելը, նոյն իսկ թագաւորական աթոռը կործանումնէն կանգնելը կը յիշէին, եւ առանձինն մտքերնին կը բերէին կորսնցուցած ինչքերնին ու ստացուածքնին իր միջնորդութեամբը նորէն ձեռք բերելնին, մորմոքելով կը զրուցէին. Ա՛լ մեր երկրին բանը բուսաւ, որովհետեւ չէ թէ միայն անպարտ արիւն թափուեցաւ, հապա նաեւ իր պարտքը կատարելուն, Աստուծոյ փառաց վրէժխնդիր ըլլալուն համար մեռաւ Արդարը: Իսկ Հայոց սպարապետը՝ որն որ մանաւանդ վերջին մեծ յաղթութիւնը Սրբոյն աղօթքից ու օրհնութեան պտուղը կը սեպէր, կը զրուցէր որ Ասկէ ետեւ մենք գլուխնիս պիտի չկրնանք վեր վերցընել, ալ թշնամեաց վրայ յաղթութիւն ընելիք չունինք: Վերջապէս Հայաստանի մէկ ծայրէն մէկալ ծայրը՝ ամէն մարդ կը սգար ու կ'ողբար:

Ու լային կ'ողբային գլխաւորաբար աղքատք եւ հիւանդք, ծերք եւ որբք, վասն զի զՆերսէս կորսնցընելով՝ ամէն բան կորսնցուցին. որովհետեւ ինք մեռնելէն ետեւ՝ իրենց համար ըրածներն ալ կամաց կամաց սկսան ջնջուիլ: Ուր որ Ս. Կաթողիկոսին կենդանութեան ատեն՝ բոլոր Հայաստանի մէջ աղքատ մը չէր տեսնուեր. հիմակ ասդին անդին ճամբաները տառապեալներով լեցուն էին, որոնք մուրալով կեանքերնին ճարելու ետեւէ կ'իյնային: Նոյնպէս հիւանդներն ու ծերերն անդարման եւ առանց

հողաբարձուի մնալով, կը ստիպուէին ելլել ան ապաստանարաններէն՝ զորոնք Ներսէսի Հայրախնամ գութն իրենց համար կանգնած էր։ Օտարներն ու պանդուխտներն ալ անկէ ետեւ չէին գտներ ան հիւրամեծար անները՝ զորոնք Ս. Հայրապետին հոգացողութիւնն ու խնամակալութիւնը աշխարհին չորս կողմը հիմնած էր։ Վերջապէս իր մեռնելէն վերջը ետեւէ ետեւ սկսան վերնալ իր ըրած կարգաւորութիւններն ալ. եկեղեցական կարգերը նուաստացան. ժողովրդեան բարքն ապականեցաւ, իշխանք սկսան կամաց կամաց իրենց առջի ընթացքը բռնել։

Այս ամենայն տեսնելով՝ աւելի եւս կը ցաւէր ամէն մարդ ան սքանչելի Հայրապետին վրայ, որն որ այնչափ տարի իր իմաստուն կառավարութեամբն ու հայրական խնամքովը Հայաստան երջանկացընելէն ետեւ՝ մեռաւ ամօթալի մոլութեան եւ զարհուրելի ապերախտութեան զոհ եղած։ Մեռաւ եւ բաժնուեցաւ աշխարհէս, բայց յաւիտենական վարձուց անթառամ պսակն ընդունելու համար ան անաչառ Վարձատրիչէն, որն որ իր անուամբն աղքատի մը տրուածն իրեն կը սեպէ։ Մեռաւ եւ բաժնուեցաւ մեզմէ, բայց իբրեւ ժառանգութիւն թող տալով իր բարի օրինակները, եւ իր յիշատակն անջինջ մնաց իր որդւոցը մէջ։ Մինչեւ հիմա գրեթէ հնդետասան դար վերջը դեռ կենդանի է անոնց սրտին մէջ՝ որոնք ճշմարիտ ազգասիրութեամբ վառուած ըլլալով, կ'իմանան Ազգերնուս ըրած բարիքներուն մեծութիւնը, եւ մինչեւ աշխարհքիս վերջը կենդանի պիտի մնայ եւ օրհնութեամբ յիշատակուի իր անունը։

ՑԱՆԿ

Գլ. Ա. Մեծն Ներսէս՝ մինչեւ կաթողիկոս ընտրուիլը . . . 3

Գլ. Բ. Ս. Ներսէս կաթողիկոս կ'ըլլայ 9

Գլ. Գ. Ս. Ներսէսին ըրած կարգաւորութիւններն ու բարերարութիւնները 16

Գլ. Դ. Մեծն Ներսէս Կոստանդնուպոլիս կ'երթայ ու կայսրը թագաւորին հետ կը հաշտեցնէ . . . 24

Գլ. Ե. Գնելայ սպանութիւնը 31

Գլ. Զ. Արշակաւան քաղաքն ու իր հետեւութիւնները 40

Գլ. Է. Ս. Ներսէս աքսոր կը խրկուի 51

Գլ. Ը. Արշակայ գերութիւնն ու մահը 57

Գլ. Թ. Պապայ թագաւորելը 66

Գլ. Ժ. Ս. Ներսէսին մահը 76